

SAMOSTAN SV. KRŠEVANA I ZADAR U X. — XIV. STOLJEĆU

Sudbina samostana i redovništva u srednjovjekovnoj Dalmaciji nikako se ne može smatrati zaboravljenim područjem dalmatinske povijesti. A i kako bi moglo, kad je znatan dio srednjovjekovne dokumentacije pohranjen upravo u samostanima. Zato se uz povijest samostanskog posjeda ili povijest kulturnog djelovanja samostana u Dalmaciji počela paralelno rekonstruirati i povijest svakog pojedinog samostana pa i svega dalmatinskog redovništva. Čak i u naše dane, kad se tako jasno ukazuju nove teme u povijesnoj znanosti, zanimanje za sadržaje samostanske povijesti ne jenjava, naprotiv, čak je i zamjetnije. Nastaje ono ili iz potrebe za novim kritički provjerenim objavljivanjem tekstova¹, ili uz jubilarne datume kao što je bilo obilježavanje 900. obljetnice osnivanja samostana sv. Marije u Zadru², ili pak nastaje iz svakodnevnog rada povjesničara na prikupljanju, sistematiziranju i osmišljavanju novih činjenica. Naravno, može se spomenuti i rad istraživača-proučavatelja koji su se potpuno posvetili samostanskoj povijesti. Ispod njihova pera izlaze radovi o samostanima, koji možda stoje malo po strani, ne navode se često i ne citiraju, ali se ne mogu zaobići u proučavanju srednjovjekovnog dalmatinskog društva. Najkarakterističniji od njih je rad u tri toma Ivana Ostojića.³ U tom se stručnom radu obrazlažu potrebe proučavanja crkvene povijesti i N. Klaić s pravom bilježi da je to jedinstven pothvat u našoj historiografiji, kako po opsegu, tako i po obradi sakupljenog materijala.⁴

¹ Kakvo je, na primjer, izdanje V. Novaka *Supetarski kartular*, 1952. (u koautorstvu s P. Skokom) i *Zadarski kartular*, 1960.

² Obilježeno na stranicama *Zadarske revije* (1967, broj 2—3) i *Radova Instituta JAZU u Zadru*, sv. 13—14, Zadar, 1968.

³ *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I, Split, 1963, II. — 1964, III. — 1965.

⁴ V. napis Nade Klaić u povodu te knjige u *HZ*, XIX—XX, Zagreb, 1968, str. 631.

Drukčije se tretira prošlost dalmatinskih samostana u radovima posvećenim povijesti gradova. Na njihovim se stranicama pojavljuje isti taj samostan koji će nas u prvom redu zanimati — samostan unutar gradskih zidina. U odnosu na taj samostan mogu se izdvojiti dvije istraživačke pozicije — tradicionalnija, predstavljena u radovima G. Novaka, i suvremenija u radovima. N. Klaić.

U G. Novaka, u svima njegovim iscrpnim radovima iz povijesti gradova, i u odavno i široko poznatoj »Povijesti Splita«,⁵ i nedavno objavljenoj publikaciji »Šibenik« u povodu 900. obljetnice grada⁶, postoje dijelovi o samostanima. Ti su dijelovi uvjerljivi i bogati materijalom, ali su lišeni svoje vlastite problematike i napisani su samo kao potreban dodatak uz opću povijest grada.

Drukčiji odnos prema samostanu ima N. Klaić u knjizi napisanoj s I. Petriciolijem »Zadar u srednjem vijeku«. S jedne strane o samostanu se govori u dijelovima posvećenim pojedinačnim događajima iz povijesti pojedinih samostana (vrijeme osnivanja, izvori za njihovu povijest, darovnice). Zapažanja N. Klaić veoma su potkrijepljena činjenicama i točna su.⁷ Ali kao imalo važan faktor gradskog života samostan se ne izdvaja i nijedno, čak ni najmanje poglavlje knjige ne posvećuje mu se. I komunalno uređenje, i obrti i trgovina i pojedini problemi socijalne strukture odrazili su se u »Prošlost Zadra«, ali samostan nije.

Tim je značajniji nedavni detaljni članak Eduarda Peričića posvećen mnogostoljetnoj povijesti samostana sv. Marije u Zadru od osnutka do naših dana.⁸ To je prvi rad tako široka kronološkog dijapazona i za nas je zanimljiv i zato što je posvećen povijesti jednog, posebno uzetog samostana nastalog unutar gradskih zidina. Autor navodi mnoge izvore, ne propuštajući nijedan koji bi mogao baciti svjetlo na prošlost samostana. Istina, pojedinim tekstovima očito nedostaje povijesna ocjena izvora, (naprimjer, »Opisu«⁹), ali se rad odlikuje velikom skrupuloznošću i zanimanjem za detalje samostanske povijesti. Bitno je obilježje toga rada preciznost u postavljanju problema. E. Peričića zanimaju dva problema: povijest samostana za cijelo vrijeme njegova postojanja (»kontinuiran historijat«) i gospodarska strana njegova postojanja¹⁰ i tim temama poklanja pažnju u cijelome svom članku.

Izdvojili smo rad E. Peričića među svima drugim istraživanjima samostanske povijesti (naprimjer radovi V. Novaka iz povijesti tog

⁵ Grga Novak, Povijest Splita, knj. 1, Split, 1957; knj. 2, 1961, str. 368—371.

⁶ Šibenik. Spomen zbornik o 900. obljetnici. Muzej grada Šibenika. Posebna izdanja, Šibenik, 1976.

⁷ N. Klaić, I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku. Zadar, 1976, str. 66, 88, 108, 171, 172 sq.

⁸ Eduard Peričić, Samostan svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas. Radovi Instituta JAZU u Zadru (RIZ), sv. 13.—14. (196), str. 9—61.

⁹ Descizione del Nobil Monastero della M. M. R. R. Madri Benedittine denominate di Santa Maria nonchedi quella di Santa Caterina (E. Peričić, n. dj., str. 12, bilj. 21).

¹⁰ E. Peričić, n. dj., str. 10.

istog samostana sv. Marije) uglavnom zbog jednog svojstvenog mu obilježja. Čak i to pažljivo i ozbiljno ispitivanje ne postavlja za cilj analizu odnosa samostana i grada. Ali, da budemo objektivni: povremena su razmišljanja o tome prisutna. I. Ostojić, na primjer, primjećuje: »Samostalni tip samostana čini gradske opatovine koje su znatno utjecale na političko kulturne događaje u našim srednjovjekovnim municipijima».¹¹ I dalje slijede zapažanja o tome kako je biran opat, koliko je bio blizak građanima itd. Upravo ta strana samostanskog života može, po našem mišljenju, biti predmet posebnog i interesantnog istraživanja. Ali je potrebno problem precizirati. Tako, smatramo, treba prenijeti težište s analize uzajamnih odnosa (i međusobnih veza) samostana s gradom kao privrednim organizmom (makar takvo postavljanje problema može biti plodotvorno) više na analizu njegovih veza s organizacijom gradske samouprave, s općinom, komunom. Samostan kao društveni organizam, nastao unutar grada i kao dio toga grada — to je tema ovoga rada.

Najzavahvalniji materijal za takvu analizu daje Zadar, u kojem je i stanovništva i samostana bilo više nego u drugim gradovima. U Zadru unutar gradskih zidina u stoljećima procvata grada (kraj XIII. — XIV. st.) postojalo je sedam samostana. To su samostani sv. Grizogona (Krševana), sv. Marije (osnovan 1066), sv. Nikole (spominje se od 1229), sv. Dimitrija, sv. Platona i muški franjevački samostan (nešto prije 1228) i samostan dominikanaca (od 1228). Povijest je svakog od njih različita, ali je u nekim trenucima njihov položaj bio istovjetan.

Iz svih tih redovničkih zajednica jedna se izdvaja kao najznačajnija. Ona nikako nije najveća, redovnika je u njoj zapravo manje nego u drugim samostanima, o tome će poslije biti riječi. Ali taj je samostan imao najvažniju ulogu, rekao bih izuzetnu ulogu u životu grada. Riječ je naravno o samostanu sv. Krševana. Nije slučajno materijal za njegovu povijest, prije svega dokumenti i njegov kartular, te materijal na stranicama Smičiklasova »Codex diplomaticus« mnogo obimniji od dokumentacije bilo koje opatovine.

Publikacija T. Smičiklasa, dopunjena novim izdanjima najranijih dokumenata hrvatske povijesti¹², bila nam je osnovni izvor. Zadnji, XVI. tom te publikacije, objavljen 1976. god., obuhvaća materijal do 1385. god. Ali s tim se periodom ne može završiti naše razmatranje. Moramo ga dovesti bar do 1420. god. — do vremena kada počinje proces likvidiranja gradskih sloboda te usporedno proučavanje samostana i komune više nema smisla. Nažalost za zadnje godine XIV. i prve XV. st. možemo koristiti ne baš bogate podacima talijanske regeste sačuvane u prijepisima zadarskog bilježnika iz 1826. Antuna Nikolića.¹³ Oni su i

¹¹ Ivan Ostojić, *Benediktinci...*, sv. II, str. 110.

¹² *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, uredio M. Kostrenčić, sakupili i obradili J. Stipišić i M. Šamšalović, Zagreb, 1967.

¹³ Objavio ih je Š. Ljubić (*Dva popisa listina glasovitog samostana sv. Krševana u Zadru*. *Starine JAZU*, knj. 19 (1887), str. 81—171).

kratki i donekle »bezbojni«. U njima su ostavljeni samo dokumenti gospodarskog sadržaja, a izostavljeni svi dokumenti o odnosima samostana s komunom, s državom. Tako za kasni period povijesti našeg samostana postoje manje izražajni izvori, za razliku od ranog, gdje je, istina, manje vjerodostojnih izvora, ali je znatno viša razina njihove kritičke ocjene¹⁴ i, kako ćemo vidjeti, veće su mogućnosti da se otkriju međusobne veze (paralele) koje proučavamo.

Samostan sv. Krševana se jasno izdvaja među drugima, ne samo zadraskima nego i dalmatinskim samostanima svojim ranim nastankom. Nijedan se gradski samostan u Dalmaciji ne pojavljuje prije početka XI. stoljeća. Što se pak tiče Sv. Krševana, svi historičari smatraju godinom njegova osnutka — 986. godinu. Da bi se pak taj datum provjerio, treba se sjetiti kada se počinju graditi samostani u srednjovjekovnoj Dalmaciji.

I. Ostojić je u polemici s Ph. Schmitzom¹⁵ uvjerljivo dokazivao da to nije koncem X. stoljeća, nego još za Trpimira i da se samostan nalazio u mjestu Rižinice na cesti Solin—Klis.¹⁶ Osnovao ga je knez, ali samostan nije bio duga vijeka, više se ne spominje u izvorima, a arheolozi nisu uspjeli da ga lokaliziraju. Pa i imena prvih opata (IX. — početak X. stoljeća) odaju njihovo strano porijeklo. Teodebert i Odolbert — oba su Franci. Ali činjenica da se samostan, osnovan od prve hrvatske države, nije sačuvao i nije ostavio tragova u životu Dalmacije i da mu u IX. — početkom X. stoljeća nisu na čelu domaći ljudi — vrlo je značajna. Rekli bismo da to uvjerljivo svjedoči da uvjeti za opstanak samostana još nisu bili nastali. Nastat će poslije u tijesnoj vezi s gradom.

Život gradova, kako znamo, zabilježen je u Dalmaciji od druge polovice IX. stoljeća. Novčana davanja susjednim slavenskim knezovima zabilježio je Konstantin Porfirogenet. I nove gradnje u gradovima, posebno crkava, svjedoče o njihovu novom razvoju. Ali to još nije dovoljno za nastanak unutargradskih samostana. Da bi u gradu počeo trajno funkcionirati samostan, nije dovoljna gospodarska djelatnost niti koncentracija stanovništva dovoljna za podizanje župne crkve ili čak gradske katedrale. Za to je potrebna gradska organizacija. Najnovija su istraživanja omogućila da se detaljno rasvijetli porijeklo i funkcija rane gradske administracije, znatno detaljnije nego što je to slučaj s kasnijom razvijenijom komunom.¹⁷ Na temelju tih novih zapažanja mogla

¹⁴ U ovome je velika zasluga N. Klaić koja dugo i uspješno analizira vjerodostojnost ranih hrvatskih dokumenata (N. Klaić, *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara. Historijski zbornik (HZ), god. XVIII (1965), str. 141—188; XIX—XX (1968), str. 225—263; Ista, Nekoliko riječi o kartularu samostana sv. Marije u Zadru. HZ, XIX—XX, str. 501—515.*

¹⁵ Ph. Schmitz. *Histoire de l'Ordre de Saint Benoit. Mardesous, 1948, str. 44, 45.*

¹⁶ I. Ostojić, *Montecassino i benediktinci u Hrvatskoj. HZ XXI—XXII, (1971), str. 391, 392.*

¹⁷ V. bilj. 22.

bi se ta etapa gradskog života nazvati etapom »gradske općine«.¹⁸ Iz vremena kad je ta općina konačno formirana, pod kraj X. stoljeća, datira dokument o osnivanju prvoga gradskog samostana, samostana sv. Krševana, 19. prosinca 986. god. Važnost toga fundacionoga dokumenta je u tome što on omogućuje da se vidi ta rana organizacija gradske samouprave angažirane u onoj aktivnosti koja je za nju, očito, bila veoma važna — u osnivanju prvog samostana u gradu.

Pogledajmo kako se to događa.

Korijeni novoosnovanog samostana potječu iz kolijevke benediktinskog reda: samostan sv. Krševana osnovao je redovnik iz Montecassina.¹⁹ Ali ta veza s Montecassinom nema većeg značenja. I. Ostojić je uspio dokazati da prvi opat, Madije, nije bio pozvan neposredno iz montecasinskog samostana, jer ga je on bio napustio još prije 986. i prešao u Zadar, a tome su prethodili razdori u Montecassinu.²⁰ Madije je pak pripadao zadarskoj aristokraciji, i novi samostan, zapravo, otkriva veze s mjesnim snagama. Još je bitnije to da samostan osniva čitav grad. Nekad je na mjestu budućeg samostana postojala crkva isto tako posvećena sv. Krševanu, kojoj su osnivači bili dva ugledna građanina, »gospodin Fuskul i prior Andrija«. Crkva je, po svemu sudeći, nastala nedugo prije nastanka samostana, jer u osnivanju samostana sudjeluju nasljednici njezinih osnivača. Crkva je zatim, zajedno sa »starom opatovinom« (antiquam claustrum), zbog nebrige propala.

I eto taj zapušteni kompleks pretvara u samostan skup svih građana, »prior... uz suglasnost svega plemstva... i svega puka, svih velikih i malih okupljenih u jedinstven savjet...« I još jednom, pošto je bio utvrđen način osnivanja samostana: »sve to odlučuje i određuje ne samo naš specijalni savjet (spetiali nostro consilio) nego uz suglasnost svih građana... spomenutog grada i puka«.²¹ I premda je dokument potpisao u prvom redu biskup, za njim ipak slijedi kolegij svjetovnih osoba, gradskih magistrata, prije svega tribuni, njih deseterica, jedan čak iz Splita. O tribunima je u zadnje vrijeme napisano mnogo i nitko ne sumnja u to da to nisu samo elementi bizantske administracije nego i predstavnici novonastale vlastite organizacije građana.²²

Pred tek osnovanim samostanom pojavila se potreba gospodarskog uređenja. Samostansko je gospodarstvo po tradiciji u znatnoj mjeri gospodarstvo nasljednog posjeda. I djelatnost samostana u Dalmaciji u

¹⁸ M. M. Freidenberg, Gorodskaja obščina v Dalmaciji X—XI vv. i ejo antičnyj analog. Etudes balkaniques, Sofia, 1977, № 2, p. 114—125.

¹⁹ CD I, 45.

²⁰ I. Ostojić, Montecassino i benediktinci u Hrvatskoj, n. dj., str. 392, 393.

²¹ CD I, 45.

²² N. Klaić, Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća. Zbornik radova Vizantološkog instituta (ZRVI), t. II, 1968, str. 67—98; L. Margetić, Creska općina u svjetlu isprava od 5. listopada i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina. Radovi Instituta za hrvatsku povijest (RIHP), sv. 7, Zagreb, 1975, str. 5—80; J. Ferluga, L'amministrazione byzantina in Dalmazia. Venezia, 1978, passim.

pravilu se shvaća kao gotovo neprekidan proces koncentracije zemljišnih posjeda, širenja feudalne ovisnosti i osnivanja nasljednih zemljišnih kompleksa. Primjera je za to vrlo mnogo, od onih koje navodi Rački do onih iz zadnjih radova T. Raukara. Rana djelatnost sv. Krševana, odmah nakon osnivanja, izlazi iz te sheme. Samostan ne dobija od grada nikakvih posjeda i u prvo ih vrijeme neće ni stjecati. Do određenog perioda, — a to će vrijeme nastati poslije i bit će prava kronološka granica u povijesti dalmatinskih gradova — Sv. Krševan neće imati zemljišnog fonda. Znači bit će bez oranica, bez ovisnih kmetova i bez feudalne rente. Zato je zanimljivo vidjeti na koji način samostan može opstojati.

Nakon osnivanja prvi dokument u povijesti samostana je dokument o dodjeljivanju mu prava na prihode od ribarenja, a ta je grana imala vrlo važnu ulogu u gospodarstvu dalmatinskih gradova VIII. — X. stoljeća. Osnovno zanimanje malobrojnog stanovništva nastanjenog među gradskim zidinama premjestilo se s kopna na more. Toma Arhidakon o tome uvjerljivo svjedoči (gl. VIII). I, naravno nije samo gusarenje, kako piše kroničar, privlačilo njihovo zanimanje za more. Zadarski arhipelag stoljećima je bilo vrlo bogat ribom²³, te se i novoosnovani samostan okreće upravo tim izvorima prihoda. Izvršiteljima (actores) dokumenta, o kojem će biti riječ, opet su prior i tri tribuna.²⁴ Istina, ovog puta više nema skupa svih građana, ali je prisutno mnogobrojno plemstvo kao zainteresirana strana. Bit je tog u literaturi dobro poznatog slučaja ova:

U dva priobalna područja nedaleko od Zadra — u području Dugog otoka i otoka Molata — nalazile su se ribolovne zone u posjedu gradske komune. Od njih je grad redovito dobijao prihod u obliku 1/4 ulovljene ribe. Zatim su ta područja prodana zadarskom plemstvu, koje se pak nije moglo dogovoriti o raspodjeli ulova. I tada, da bi se prekratile započete raspre među gradskim uglednicima, vladajući su vrhovi grada sazvali vijeće na kojem je bilo odlučeno da se sporno područje pokloni tek osnovanom samostanu. »... Prior je s plemstvom, kad su potpisali dokument, došao u crkvu samostana i zaključili su darovnicu.«²⁵ Samostan je dobio pravo na prihode od vodeće gradske privredne grane. Na taj prvi akt iz povijesti dalmatinskog ribarenja pozivaju se mnogi historičari.²⁶ Nas pak zanima nešto drugo. Na bilo kojemu motivu nastanka tog akta da se zaustavimo, uzmemo li da je samostan u prvo vrijeme istupio kao snaga sposobna da posreduje u gradskim rasprama, ili da je samostanu jednostavno bilo potrebno da osigura pouzdane izvore

²³ N. Čolak, Otpor ribara zadarskog otočja u XVI stoljeću protiv obaveza samostanu sv. Krševana u Zadru. *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku (AHID)*, god. IV—V, 1956, str. 504.

²⁴ Zanimljivo je da će se odsada dio ribe koji se daje samostanu zvati »tribunija«. (N. Čolak, op. cit., 508).

²⁵ CD I, 50.

²⁶ Josip Basioli, Razvitak ribarstva Dugootočana. *RIZ*, 9 (1962), str. 394—395; Isti, Trgovina i raspodjela ribe u Dalmaciji u prošlosti. *Adriatica maritima*, I. Zadar, 1974, str. 291.

prihoda, u oba je slučaja neposjednički karakter prvoga koraka, prvoga postupka samostana očigledan. Od sada se veza samostana s ribarstvom nikad neće prekinuti, pa će se u XVI. stoljeću u gradu govoriti o tisuću dukata koje je tobože Sv. Krševan zarađivao tom ribom.²⁷ Šteta je samo što dalja svjedočanstva iz samostanskog kartulara o samostanskom gospodarstvu nemaju potpuno vjerodostojan karakter.

Očiti je falsifikat, na primjer, priča datirana 1066. godinom o tome da je zadarski biskup našao moći sv. Krševana.²⁸ Nakon uvjerljiva kritičnog prikaza toga teksta što ga je dala N. Klaić²⁹ ne mogu se ponoviti greške prijašnjih proučavalaca (posebno N. Čolaka) koji su taj dokument smatrali autentičnim. Sumnjiva je prema tome autentičnost i navedenih u dokumentu podataka o obvezi ribara (grippatores, tj. onih koji love mrežom) da daju samostanu dio svog ulova.

Interes Sv. Krševana za ribarstvo vremenom će rasti, samostan će biti zainteresiran za razvijanje te djelatnosti i za stjecanje novih ribolovnih područja. Godine 1096. dobit će još dvije *piscationes* na otoku Vrgadi (Lubrikata) i pravo da od svakoga doma na otoku ubire po 9 modija soli. Čak i ako broj domova na otoku i nije bio velik, ipak je količina dobivene soli bila tako znatna da je potrošiti u vlastitom samostanskom kućanstvu nikako nije bilo moguće. Tako se navještavaju i tržišne veze samostana i u toj vezi postaje jasno otkud samostanu tako znatna novčana sredstva kojima će poslije raspologati.

Karakteristično je, međutim, da su slične veze s ribarenjem svojstvene i drugim samostanima, a ne samo zadarskom. U dokumentu o osnivanju splitskog (ženskog) samostana sv. Benedikta (sv. Arnira ili apud muros) spominje se da ribari na sitnu ribu daju redovnicama po jednu mjericu (gelatam) od ulova, ribari pak na krupnu ribu daju po ribu.³¹ I sumnjam da se može tvrditi, kao što čini I. Ostojić, da se traženje dijela ulovljene ribe objašnjava zahtjevima benediktinskog ustava.³² Zašto će onda kruh, ne manje važan za život redovnika, ili vino, toliko neophodno za crkvene potrebe, samostan morati kupovati? Ne, ne radi se ovdje o 39. poglavlju Regula S. Benedicti, koja zabranjuje redovnicima da jedu meso četveronogih životinja. Radi se, po našem mišljenju, o tome da, stvarajući svoj, *gradski* samostan Split mu poklanja upravo gradski izvor prihoda, daje samostanu one gospodarske temelje koji su u najvećoj mjeri svojstveni i gradu.

²⁷ Petnaest-šesnaest tisuća, kako tvrdi jedan od junaka drame »Đovani« (XVI). F. Rački, Prilog za povijest hrvatskih uskoka. Starine JAZU, knj. IX, str. 221 (v. N. Čolak, op. cit., str. 505).

²⁸ CD I, 80.

²⁹ N. Klaić, I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, Zadar, 1976, str. 108, bilj. 145.

³⁰ CD I, 205, 206.

³¹ I. Ostojić, Postanak samostana sv. Benedikta u Splitu. AHID, god. VIII—IX, 1962, str. 53.

³² Isto, str. 61.

Prirodno je da ćemo poslije saznati nešto više i o socijalnim odnosima, nastalim u toj oblasti gospodarstva. Tako 1233. god. dolazi do svojevrsne parnice samostana i ribara, »oni koji love ribu mrežom« suglasni su da daju samostanu dio (ne onaj koji je bio određen u XI. st. — 1/4, nego samo onaj dio koji je dužan dati jedan čovjek), ali pod uvjetom da im samostan u zamjenu daje po jedan sir,³³ Karakteristično je da zahtijevajući od redovnika sir ribari ne preciziraju da li on mora biti velik ili malen, koliko ljudi treba nahraniti. Sva ta pitanja očito ne igraju nikakvu ulogu, jer to uopće nije bitno. Dobijajući sir u zamjenu za dio ulova ribari time stječu ravnopravan položaj u odnosu na samostan, oni postaju pravno neovisni. Ono što se u XI. st. još nije osjećalo kao nešto bitno, pitanje o slobodi i zavisnosti, sada, u XIII. st., dobija ozbiljan sadržaj.

Dalji razvitak opatije vezan je uz proces izgradnje grada. Samostan se unutar gradskih zidina okružuje zdanjima i stvara svoj izolirani kompleks. Godine 1033, on dobija kuću sa zemljištem u samom gradu od nasljednika nekog Konstantina.³⁴ Međutim to nije pobožan dar, to je razmjena. U zamjenu samostan daje kuću vrijednu 14 solida koju ima u Trogiru; već je uspio tamo prodrijeti.³⁵ Godine 1034. izvjesna Savina, žena Gumajeva, za pravo da bude sahranjena unutar samostanskih zidina poklanja samostanu osmi dio kuće (naravno, najvredniji).³⁶ Godine 1036. izvjesni Sergije, sin Petrov, mijenja sa samostanom zgradu: on daje redovnicima pola kuće i dvorišta uza samostan, a u zamjenu dobiva od opata kuću u luci.³⁷

Ali vrt pred crkvom svetoga Tome samostan dobija 1036. iz ruku cijeloga grada. Događa se nešto slično kao s darovanjem prava na prihod od ribarenja. Skup građana na kojem prisustvuju sa »svim magnatima (universisque magnatibus) također i »mlađi« pozvani od »starješina« (senior), s protospatariom i strategom Dalmacije, održan je s posebnim ciljem da se opatiji pokloni već spomenuti vrt. Molio je to opat, a molbu su razmatrali biskup sa svima gradskim uglednicima (»sa svima magnatima«). Odluka se donosi »po savjetu i voljom svih naših građana«³⁸ i potpis stratega Gregorija kao da ostaje u zadnjem planu. Izgleda kao da poklanjanje toga vrta specijalno služi kao dokaz postojanja jedinstvene gradske organizacije.

³³ CD III, 385; N. Čolak, n. dj., str. 511, 512.

³⁴ CD I, 67, 68.

³⁵ Na to da se seosko kućanstvo u XI. st. najčešće procjenjuje sumom od 7—8 (ili 14—15) solida obratila je pažnju sovjetska historiografija (v. M. M. Freideberg, Struktura feodal'nogo zemlevladienija v Dalmatinskoj Horvatii XI—XII st., u knj. Slavjanskij sbornik, Velikie Luki, 1963, str. 41). J. V. Bromlej, Stanovlenie feodalizma v Horvatii... Moskva 1964, str. 216.

³⁶ CD I, 68, 69.

³⁷ CD I, 70, 71.

³⁸ CD I, 69, 70.

Potpuno je shvatljivo zanimanje benediktinaca za vrtove. Viridarii unutar samostanske ograde je općepoznata stvar. Nakon nekoliko godina opatije će dobiti od izvjesne Dauzete još jedan vrt. Ona ga je kupila vlastitim sredstvima i oporukom ostavila samostanu.³⁹

Ali u slučaju s vrtom uz crkvu sv. Tome treba obratiti pažnju na bitnu okolnost, na položaj vrta. U tekstu dokumenta o tome nije rečeno ni riječi. Pogledajmo topografski plan srednjovjekovnog Zadra, koji obavljuje I. Petricioli najprije 1965. godine, a zatim 1976.⁴⁰ Potražimo crkvu sv. Tome i vidjet ćemo da se ona nalazila sasvim uz samostan sv. Krševana! Dijelila ih je samo uska ulica.⁴¹ Na taj način tražeći od grada taj vrt samostan nije jednostavno »zaokruživao« svoje posjede nego je stvarao potreban mu kompleks gradskih građevina gdje bi sve potrebno bilo pri ruci. U ovom je slučaju očito da je samostan postupao u skladu s tradicijama svoga reda. U svojim regulama osnivač reda je pisao: »Samostan, ako je moguće, treba biti tako uređen da se sve neophodno — voda, mlinovi, povrtnjaci . . . nalazi unutar samostana, da redovnici ne bi morali izlaziti izvan samostana, jer to nimalo nije korisno njihovim dušama . . .« (Ustav sv. Benedikta Nursijskog, poglavlje 66.)⁴²

Ranom periodu postojanja samostana sv. Krševana donekle je analogna povijest jednog drugog poznatog u srednjovjekovnoj Dalmaciji samostana — samostana sv. Stjepana u Splitu (Sustipana, kako ga ovdje zovu). Sustipan je također jedini muški samostan u gradu, kao i sv. Krševan on se pojavljuje prije svih drugih redovničkih zajednica i, na kraju, njegov je prestiž u gradu dosta velik. »Njegovi su redovnici bili veoma poštovani u Splitu i uvijek su smatrani pravim građanima Splita; opat Sv. Stjepana bio je jedan od najuvaženijih ljudi u Splitu. odmah nakon biskupa i kneza.«⁴³

Izvori na temelju kojih možemo slijediti djelovanje Sustipana sačuvani su u talijanskom prijevodu, u kodeksu XVII. st. »*Scrittura del monastero di S. Stefano di Spalato*. I. D. Farlati⁴⁴ i F. Rački⁴⁵ nastojali

³⁹ CD I, 77.

⁴⁰ I. Petricioli, Lik Zadra u srednjem vijeku. RIZ, 11—12 (1965), str. 176; N. Klaić, I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, str. 285.

⁴¹ U spisku zadarskih crkava koji je sastavio R. Jelić po podacima kraja XVI. — početka XVIII. st. te crkve nema (R. Jelić, Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI i početkom XVII st. gledano kroz matice vjenčanih. Starine JAZU, knj. 49 (1959), str. 351—353). A sudeći po fotografijama u knjizi N. Klaić i I. Petricioli (»Bifore na jugozapadnom zidu crkve sv. Tome« — tab. I) njezini ostaci postoje i danas.

⁴² Zapažene su izvjesne crte sličnosti benediktinskog i sjevernog ruskog redovništva (V. Žurnal Moskovskoj patriarhii, 1978, II, str. 20). Skoro se doslovce ponavlja to pravilo u dokumentu o osnivanju Sv. Krševana 986. godine, kad se pokazalo da između samostana i njegove crkve prolazi ulica i da će redovnici morati izlaziti na ulicu — »sve neophodno redovnicima mora biti unutar samostana, da ne bi morali hodati« (CD I, 45).

⁴³ G. Novak, Povijest Splita, knj. I, str. 378.

⁴⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum*, vol. III, p. 118.

⁴⁵ *Documenta . . .*, ed. F. Rački, 1877, 28.

su rekonstruirati latinski original toga prijevoda. F. Rački je prvi izrazio misao da je potrebno s izvjesnom rezervom primati listine iz kartulara Sv. Stjepana.⁴⁶ Pridržavajući se da kritički prouči i ocijeni te dokumente, dokumente »splitskog podrijetla« za koje se pretpostavlja da bi mogli biti falsificirani, uzimajući u obzir okolnost da je samostanski kartular nastao 1251. godine,⁴⁷ N. Klaić smatra da se ne može zaniijekati da oni u izvjesnoj mjeri odražavaju historijsku istinu.⁴⁸ Zato, s izvjesnom dozom opreza možemo poput G. Novaka koristiti podatke sustipsanskog kartulara za djelomičnu rekonstrukciju povijesti samostana.⁴⁹

Prvi je u kartularu dokument o darovanju zemljišnog posjeda koji, uz pristanak svoje žene, majke i brata, svećenika Martina, poklanja đakon Petar.⁵⁰ Đakon je stupio u samostan, a uskoro, teško se razboljevši, poklonio opatu Orsu i ostalim redovnicima samostana »svoj dio« (mia partione), po svemu sudeći, onaj dio pokretne imovine koju je sa sobom donio u samostan, a u zamjenu je samostanu trebao biti poklonjen srebrni kalež. Za ovim je uslijedilo i poklanjanje zemlje. Za nas su u tom dokumentu najzanimljivije dvije okolnosti: prvo, dokument je približno datiran sa »poslije 1020. godine«, tada već samostan postoji i ima formiranu organizaciju (tutta la congregazione), opat, đakon, dva svećenika i, drugo, sastavljanju dokumenta uz nadbiskupa prisustvuje i prior kao predstavnik interesa grada.

Drugi je dokument također približno datiran sa 1050.—1060. god. Ugledni građanin Zirno (G. Novak čita to ime kao »Črno«), prior i sin priora, osjećajući približavanje smrti, pozvao je svog sina Dabra, koji je u to vrijeme kao opat bio na čelu samostana sv. Stjepana. Vidimo da je porodica koja se nalazi na čelu splitske gradske općine u isto vrijeme i na čelu glavnog gradskog samostana. Bolesni je prior popustio nagovorima sina-opata i redovnika, pod uvjetom da bude pokopan u samostanu, i poklonio samostanu crkvu sv. Marije u Poljudu (de Palude), koju je sam naslijedio od oca.⁵¹ Dokument ima karakter privatnog govora:⁵² nitko od klera splitske crkve ili grada ne prisustvuje zaključenju darovnice. Poklonjena pak crkva, budući da se ne nalazi u blizini opatije

⁴⁶ ... I ostale listine XI st. u zborniku samostana sv. Stjepana zahtijevaju više opreznosti i potrebno ih je ponovo kritički pregledati (F. Rački, Podmetnute, sumnjive i prerađene listine Hrvata do XII. vijeka. Rad JAZU, knj. 45 (1878).

⁴⁷ N. Klaić, *Diplomatička analiza*... II, 261.

⁴⁸ I oni bez sumnje imaju historijsku osnovu ili jezgru samo je zadaća historijske kritike da je nađe (N. Klaić, n. dj., str. 262).

⁴⁹ G. Novak, *Povijest Splita*, I, 379 — 381; J. V. Bromlej potpuno zanemaruje splitske dokumente.

⁵⁰ CD I, 60, 61; G. Novak, *Povijest Splita*, I, str. 379, 380.

⁵¹ Cd I, 93, 94.

⁵² Potpuno u skladu s tendencijom koju bilježi N. Klaić, prema kojoj su svi kasno nastali dokumenti stilizirani kao privatni dogovori (N. Klaić, *Diplomatička analiza*..., II, str. 261.

i da očito nije ušla u samostanski kompleks, postaje najvjerojatnije samostanska kapela.

Spomenimo još dva akta iz sustipanskog kartulara, koji nam, nažalost, ne daju mnogo podataka, ali su zanimljivi kao kontrast. Pod kraj XI. st. zapaža se da samostan postaje značajan činilac u životu ne samo Splita nego i feudalnog okruženja susjedne Hrvatske. Već je u literaturi bilo spomenuto da su veze Splita s hrvatskim društvom bile čvršće nego veze drugih dalmatinskih gradova.⁵³ Godine 1078. u prisustvu kralja Zvonimira, kraljice, prijestolonasljednika, papskog legata i nadbiskupa u samostanu se zaredio hrvatski knez Stjepan, poklanjajući istovremeno opatiji svoja dva zemljišna posjeda.⁵⁴ Iste je godine opat Dabro (očito isti onaj spomenuti malo prije) poklonio samostanu svu svoju imovinu. A kao imovina navodi se »sve što je dobiveno od naših prethodnika«, prije svega od nadbiskupa Pavla, zatim opatove majke, između ostalog i crkva sv. Marije u Poljudu.⁵⁵ Nije teško primijetiti da opat, kao svoje vlasništvo, poklanja samostanu crkvu koja je već jedanput bila samostanu poklonjena. Interesantan primjer osobitosti samostanskog vlasništva.

A sada pogledajmo akt koji za naše svrhe stvarno može biti koristan. Dokument iz 1084/1085. god. F. Rački je smatrao nepouzdanim zbog stilskih nejasnosti. Ali nije isključeno da je latinski original bio drukčije pisan.⁵⁶ Sadržaj dokumenta je dosta kompliciran. Saznajemo da je zbog udaljenosti (samostan se stvarno nalazio daleko od grada), bio izložen opasnostima i čak proganjanjima (percusocuzione di diversi genti). Zato su redovnici izmolili od grada da im se da još i mjesto unutar gradskih zidina. Mjesto im je bilo određeno kraj crkve svetog Mihovila na obali mora i ovdje opat i redovnici podižu građevinu koja se u izvoru naziva, očito ne u duhu vremena, »un palazzo«. Nakon nekog vremena postavilo se pitanje crkve, uz zidove koje se pojavila ta građevina. Htjeli su je prenijeti na drugo mjesto i već su bili otuda iznijeti knjige i oprema (i libri et adornamento). Ali na kraju crkva se našla u vlasništvu samostana. U ovom slučaju nije zanimljiva sudbina kuće i crkve koliko karakter odnosa s gradom. Pitanje o dodjeljivanju samostanu mjesta za novu građevinu bilo je u centru pažnje grada i da bi se donijela odluka skupili su se nadbiskup, kler i svi žitelji grada (tutto 'l popolo) na čelu s priorom Stjepanom Valicom. To bi se još moglo objasniti zainteresiranošću za gradsko zemljište, premda dio zemljišta potreban za podizanje kuće i nema tolike važnosti. Ali nakon nekoliko godina (non dopo molti anni) postavlja se pitanje predavanja crkve nekom novom vlasniku i ponovo to pitanje ne rješava samo kler nego i prior i »i plemstvo i cio puk« (priore, nobili et popolo tuto). Sudjelovanje kle-

⁵³ N. Klaić, *Diplomatička analiza...* II, str. 261.

⁵⁴ CD I, 164, 165.

⁵⁵ CD I, 165, 166.

⁵⁶ Tako smatraju J. Stipišić i M. Šamšalović, izdavači dokumenta (CD I, 182).

ra s nadbiskupom razumljivo je: radi se o crkvi, ali zašto je potreban čitav grad? Po našem se uvjerenju to može objasniti samo činjenicom da se crkva predaje *gradskom* samostanu, pa u rješavanju njegovih problema neposredno sudjeluje cijela gradska općina.

Takva su prva svjedočanstva iz povijesti splitskog samostana sv. Stjepana. Njegova dalja sudbina kao i sudbina ostalih dalmatinskih samostana neće više toliko ovisiti o gradu pa ni o darovima u korist samostana koliko o vlastitom zemljišnom fondu. U ranom periodu postojanja samostana taj zemljišni fond nismo vidjeli, to je neka vrsta »besposjednog« perioda povijesti samostana. Stvaranje tog fonda nas ponovo vraća zadarskom Sv. Krševanu da bismo vidjeli kako se stječu samostanske zemlje.

U vrijeme prvih gradnji oko prvobitnog samostanskog kompleksa, oko dvadesetih do četrdesetih godina XI. st. sv. Krševan dobija i prve zemljišne darove. Godine 1028. je Jelenica, sestra bana Godemira uz prisustvovanje velikog broja uglednih lica iz kraljeve blazine,⁵⁷ predala tome samostanu crkvu koju je sagradila, zemlju, stado ovaca i dvije volovske zaprege s dva kmeta.⁵⁸ Od tada se zemljišni posjedi samostana neprestano proširuju, ali ti posjedi ne dolaze od građana, premda su oni — i maiores i minores — tim posjedima raspolagali. Zemljišne *traditiones* dolaze u prvom redu izvana, od okolnih hrvatskih feudalaca, i zatim to su već organizirani posjednički kompleksi te samostan ne mora obavljati prvobitno posjedničko preuređivanje — podizati gospodarske zgrade, stvarati terra dominicata, osigurati potreban inventar i radnu snagu itd. Najbolji je primjer za to dar iz 1042—1044. god.⁵⁸ (ranije je datiran 1042. godinom) od bana čije je ime skraćeno u tekstu na samo slovo »S«.⁵⁹

Ban izjavljuje da je (sa suprugom) izgradio crkvu posvećenu Svima svetima i Djevici Mariji. U nju je uložio mnoga dobra i samo njihovo navođenje dobro ilustrira liturgijsku opremljenost hrvatskih crkava sredinom XI. st.⁶⁰ Istodobno je ban pripojio crkvi kompleks posjeda koji se u literaturi tradicionalno smatra obrascom posjedničke organi-

⁵⁷ CD I, 66, 67. Taj se akt tradicionalno navodi u literaturi. Uzimamo njegove podatke i mi, bez obzira na tešku ocjenu N. Klaić: »vrlo neuspjelo falsifikat«.

⁵⁸ CD I, 75—77.

⁵⁹ G. Praga je predlagao da se čita »Suinimir« (G. Praga, *La Chiesa di Roma e i Croati, Italia e Croazia*. Roma, 1942, p. 192). Najčešće se čita »Stjepan« (E. A. Efremov. *Formirovanie feodal'noj sobstvennosti na zemlju v Dalmatinskoj Horvatii v X—XI st.* Učene zapiski In-ta slavjanovedenija, t. XX, 1960, str. 176; J. V. Bromlej, *Stanovlenie . . .*, str. 97, 98 i d.) Ali ostavimo jednostavno »S«.

⁶⁰ Na primjer, 15 komada svilene tkanine i jedna svilena zavjesa, 5 komada svilene odjeće (planetas), 4 para narukavlja, 4, para manipula (manipulos), 4 stole (stolas), 6 košulja, 4 pojasa, 1 kalež, 1 srebrna cijev, 5 slika svetaca, 4 križa, 17 malih relikvijara — 4 zlatna i 3 srebrna, 1 škrinjica, 2 srebrna kaleža i mnogo knjiga (missales, psalma, zbornici himni). Taj spisak daje potpunu sliku o broju svećenika u toj crkvi — nekoliko se puta ponavlja cifra »4«, a inače svjedoči o znatnom povećanju samostanskih bogatstava.

zacije.⁶¹ Sve to sada ban poklanja samostanu sv. Krševana. Ali jedan od najzanimljivijih detalja toga dokumenta na koji se do sada nije obraćala pažnja jest činjenica da se samostan naziva »presvetim članom Zadra« (Sacratissima membra Iaderae).⁶² Ta formulacija pokazuje koliko je čvrsto u svijesti suvremenika samostan bio vezan s gradom. I čak ako je banska darovnica tvorevina kasnijeg datuma⁶³, naš zaključak u ovom slučaju ne gubi na značenju, nego ga samo treba vremenski pomaknuti.

Može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da su darovi Jelenice i bana S. »zadužbine« te da nisu predani samo na inicijativu samostana nego i voljom samih pobožnih darovatelja. Znači, da nijedan od ova dva dara, po našem mišljenju, nije tipičan za razumijevanje vlastitih gospodarskih pobuda samostana u prvim desetljećima njegova života. Ako treba tražiti te vlastite pobude, onda ih s velikim uspjehom možemo zapaziti u darovnici kralja Krešimira IV. od 1069. god, a tiče se otoka Mauna.

Tumačenja toga dobro poznatog dokumenta u suvremenoj su hrvatskoj nauci poražavajuće proturječna. S jedne se strane svjedočanstva koja su u njemu sadržana uzimaju kao potpuno vjerodostojna, između ostalog i za to da bi se svečano obilježila 900. obljetnica upotrebe izraza »mare nostrum Dalmaticum« u ustima hrvatskog vladara. S druge pak strane postoji kritičko mišljenje koje je prije izrazio Lj. Hauptmann,⁶⁴ a u naše dane razvila N. Klaić.⁶⁵ Ono se svodi na to da, prema više pokazatelja, darovnica datira iz vremena prije 1248. god., a možda je bila sastavljena odmah nakon bitke s Mlečićima 1190. god. Za samostan je bilo važno da dokaže da je posjedovao otok još od vremena hrvatskih kraljeva.⁶⁶ Po mišljenju N. Klaić na otok su istovremeno polagali pravo i samostan i komuna grada Zadra i pozivanje na dar kralja trebalo je ojačati pozicije samostana. Tim povodom bismo htjeli usput primijetiti da tok čitavih naših razmatranja dovodi do uvjerenja da između komune i Sv. Krševana nije bilo značajnijih proturječja i pojava falsifikata radi tih suprotnosti čini nam se neopravdanom. Ali je još važnija druga okolnost. Uza sva razilaženja u datiranju dokumenta nitko ne sumnja da je samostan zainteresiran za otok i očito je da ga je dobio u posjed dosta rano — parnice supočele poslije. Ali upitajmo se što je bilo potrebno samostanu na tom relativno siromašnom otoku, koji danas

⁶¹ V. J. Bromleij, Stanovlenie..., str. 97, 98. i d.

⁶² CD I, 76.

⁶³ N. Klaić, je, na primjer, smatrala darovnicu bana »S« neuspjelim krivotvorinom« i »falsifikatom« (N. Klaić, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV st. Zbornik »Zadar«, Zadar, 1964, str. 155. Ipak većina historičara navodi podatke iz ovog dokumenta kao da imaju realan historijski sadržaj.

⁶⁴ Lj. Hauptmann, Podrijetlo hrvatskoga plemstva. Rad JAZU, knj. 273 (1942), str. 106.

⁶⁵ N. Klaić, Problem vrhovne vlasti..., str. 155, bilj. 177.

⁶⁶ N. Klaić, I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, str. 104, 105, bilj. 128.

nije niti stalno naseljen⁶⁷ i koji nikad nije bio plodan. U svakom slučaju samostan nije bio mjesto gdje bi se moglo razviti klasično posjedničko gospodarstvo s pašnjacima, obradivim parcelama. Može se jedino pretpostaviti da je otok bio potreban Sv. Krševanu ili za dalje razvijanje i proširivanje ribarstva ili za stočarstvo.⁶⁸ Međutim ni u jednom ni u drugom slučaju o pravom se feudalnom posjedu još ne može govoriti. On će nastati nakon nekoliko godina. Tek u sedamdesetim godinama XI. st. nastat će ona granica u povijesti samostana od koje možemo računati pojavu pravog posjedničkog gospodarstva. Ali prethodno treba obratiti pažnju na bitne okolnosti iz prošlosti dalmatinskih samostana.

Godine 1066. u Zadru se osniva (ili obnavlja) ženski samostan sv. Marije. Godine 1064. bio je osnovan samostan (isto ženski) u Trogiru.⁶⁹ Godinom 1060. datiran je dokument o osnivanju samostana sv. Petra na Rabu.⁷⁰ I na kraju, najnovija istraživanja dovela su do zaključka da ženski samostan sv. Benedikta u Splitu nije osnovan 1069. god., kako se prije smatralo, nego 1060. ili 1061.⁷¹ Sinkronost svih događaja pada u oči i treba je objasniti. U literaturi se smatra da je porast broja samostana u Evropi u drugoj polovici XI. st. najočitiji odraz pokreta za reformu u Clunyju.⁷² Ne treba to poricati. Ali ako su uzroci nastanka samostana imali unutarcrkveni karakter, posljedice toga procesa bile su izvan povijesti crkve. Upravo od sedamdesetih godina XI. st. počinje ona bujica zemljišnih traditiones, koji će postaviti temelje velikim zemljišnim posjedima, stvoriti posjedničku strukturu u Dalmaciji i tako se zorno odraziti u samostanskim kartularima. Upravo tu bujicu darova historičari najintenzivnije i proučavaju, premda, kako je poznato, nitko do sada nije i iznio da ona počinje tek od 1070. godine. Obično početku toga procesa daju dosta nejasne obrise, uglavnom zato što historičari ne razdvajaju analizu svjetovnog zemljišnog posjeda nastalog na teritoriju hrvatske države i samostanskog koji potječe od gradskih samostana. Dar Jelenice i bana S. unosi nejasnost u tu sliku. Treba samo ograničiti praćenje procesa na samostan i sve postaje puno jasnije. Povijest stjecanja posjeda samostana sv. Krševana zbog toga i zavređuje pažnju jer omogućuje da se nevjerojatno jasno zapazi taj činilac.

U 1070. godinu spada prvi dokument koji utvrđuje pojavu izvangradskog zemljišnog fonda Sv. Krševana pogodna za stvaranje feudalnog posjeda, ali preuređivanje u posjed još nije provedeno. Izvjesni je Radvan poklonio samostanu svoju imovinu u selu Suhovare. Povijest je tog dara dobro poznata historičarima, jer je fiksirana u dva dokumenta,

⁶⁷ A.—R. Filipi, Kretanje broja stanovništva zadarskih otoka. RIZ 4—5, str 279—280.

⁶⁸ Naredni akti upravo o tome govore.

⁶⁹ CD I, 98, 99.

⁷⁰ CD I, 85—87.

⁷¹ I. Ostojić. Postanak... str. 63.

⁷² H. E. Feine, Kirchliche Rechtsgeschichte, Bd I, Weimar, 1955, str. 312; L. J. Daily, Benedictine Monasticism, New York, 1965.

od kojih je drugi sačuvan u dvije redakcije — kratkoj i opširnoj.⁷³ Do danas je poznato devet (!) prijepisa opširne redakcije⁷⁴, što je najizrazitiji dokaz zanimanja samostanskih arhivara za te dokumente. Njihovu vjerodostojnost analizirao je još F. Rački⁷⁵, do danas nije osporavana⁷⁶ te se u literaturi smatra da ovi dokumenti imaju neospornu historijsku vrijednost.⁷⁷

U tekstu dokumenta govori se da Radovan poklanja Sv. Krševanu svoju zemlju koju mu je pokušao osporiti lučki župan Vekemir i čovjek kraljeva povjerenja, »tepčija« Boleslav. Nema nikakvih podataka o tome da je na zemlji, prije nego je bila poklonjena, bio organiziran feudalni posjed i to što je samostan tako solidno dokumentirano osigurao dokument (dvije redakcije, devet prijepisa) može se objasniti na slijedeći način. To je prvi dobiveni posjed tako daleko od gradskih bedema, izvan davno osvojenih područja. Ovdje bi se samostan morao sukobiti s drukčijim odnosima nego, na primjer, u sasvim nedalekom Obrovcu (Babin Dub), gdje se nalazio posjed koji je 1028. god. poklonila Jelenica. I — što je važno — ovdje su samostanu predstojali ozbiljni radovi da bi izmijenio postojeće odnose. Gospodarske zgrade, kmetovsku ovisnost trebalo je tek stvarati.

Godina 1070. označava izvjesnu prekretnicu u povijesti koncentriranja samostanskih zemljišnih posjeda još u jednom smislu: počinje se osjećati da je i sam Sv. Krševan zainteresiran za stjecanje zemlje. O darovima Jelenice i bana S. moglo se pretpostaviti (tu smo pretpostavku već izložili) da su poklonjeni samostanu iz pobožnih pobuda darovatelja. O traditiones iz 1070. godine to se više ne može reći. Te godine samostan počinje kupovati zemlju. Od dva posjeda koji iz ruku hrvatskog »djeda« Ivana prelaze u ruke samostana⁷⁸, jedno, ono u Čeprljanu, prodaje se za 20 solida.⁷⁹ I na kraju, te iste 1070. god. Sv. Krševanu poklanjaju svoju »teritoriju« u mjestu Sekirani braća Horvatin i Lju-tostrah.⁸⁰

⁷³ CD I, 115—119.

⁷⁴ CD I, 115. Kako su se stvarali pokazuje idući fakt. Godine 1374. tadašnji opat Sv. Krševana krenuo je izvan grada, ali se bojao da sa sobom uzme original dokumenata. Zato je od zadarskog kaptola zamolio odobrenje da napravi kopije. Tada je bilježnik de Cingulo napravio kopiju koju su potvrdila još trojica njegovih kolega. (V. CD I, 119).

⁷⁵ F. Rački, Podmetnute, sumnjive..., str. 131, 132.

⁷⁶ Do takva su zaključka došli J. Stipišić i M. Šamšalović (CD I, 115—117).

⁷⁷ J. V. Bromlej, Stanovlenie..., str. 240, 303.

⁷⁸ CD I, 119, 120.

⁷⁹ Drugo traditio »djeda« Ivana, »curtis« koja se nalazila u selu Brdo, bilo je učinjeno uz suglasnost kralja Krešimira; taj je posjed prije »djed« dobio od kralja. (J. V. Bromlej, Stanovlenie..., 268, 269).

⁸⁰ CD I, 121. F. Rački je smatrao da je taj dokument prerađen, ali tako da je sadržaj ostao nepromijenjen (F. Rački, n. dj., str. 128). U literaturi se podaci iz toga dokumenta navode s pouzdanošću.

Zatim slijedi mali interval i 1072. god. još jedan djed po imenu Družnik daje samostanu u vlasništvo posjed, opet uz suglasnost kralja i u istom selu Brdu gdje je Sv. Krševan već bio dobio jedan posjed.⁸¹ Iste godine samostan prima, što je fiksirano dokumentom sačuvanim u dvije redakcije, na dar zemlju od petorice braće — Zovine, Desemira, Petra, Gromele i Slavića u Obrovcu.⁸² I iste godine, u istom mjestu, u Obrovcu, župan Petar Semovitov s bratom Slavićem poklanja samostanu zemlju, kao i županov prethodnik, »za spas duše«.⁸³ Sve su te traditiones previše blizu i u vremenu i u prostoru, a da bi se mogla isključiti zainteresiranost samostana i njegov poticaj da do njih dođe.

I tako, imamo pred sobom kompaktnu cjelinu svjedočanstva. Dobija se dojam da je završen čitav jedan period postojanja samostana — vrijeme kad je opstojao s čisto gradskim izvorima prihoda i u svakom slučaju sam nije nastojao doći do zemljišnih posjeda. Od prelomne granice koju smo nekoliko puta spominjali, upravo od sedamdesetih godina XI. st. počinje period u povijesti i samostana i čitava hrvatskog društva, za koje je karakteristično približno jedno te isto — nagli porast krupnih zemljišnih posjeda, formiranje feudalnih dobara, povećavanje broja kmetova, čime se i završava ovaj proces. Međutim, ne može se uzeti da ovaj period, započet u to vrijeme, tada i završava. Tako značajan, tako preloman trenutak, posve jasno, ne može se ograničiti samo na nekoliko godina. Osim toga se historičari koji su kritički prilazili proučavanju pojave prvih stečenih posjeda slažu u mišljenju da je znatan dio nepouzdanih dokumenata datiranih u XI. stoljeće nastao u XII. stoljeću, možda čak u drugoj njegovoj polovici.⁸⁴ Među ostalim upravo u drugoj polovici XII. st. pada znatan dio parnica zbog zemlje koje samostan vodi sa svojim susjedima.⁸⁵ Izgleda da je to pokušaj samostana da zaštiti svoja relativno nedavno stečena prava (v. dalje). Zato se s pravom može smatrati da je prelazak zadarskih smostana na posjedničko gospodarstvo trajao prilično dugo, možda čak do druge polovice XII. st.

Nažalost taj prelazak od »doposjedničkog« na posjedničko gospodarstvo možemo pratiti samo na primjeru Sv. Krševana. Drugi gradski samostani u Dalmaciji nastaju kasnije, njihova pojava pada u trenutak kada se odigrava već opisani »zemljoposjednički skok«. U tome nije iznimka ni drugi po značenju i crkvenom prestižu gradski samostan u

⁸¹ CD I, 121.

⁸² CD I, 126—128. F. Rački je smatrao da je taj dokument prerađen (F. Rački. n. dj., str. 133). V. također N. Klaić, *Diplomatička analiza*, str. 144. Ipak se podaci i iz ovog dokumenta ne zanemaruju. (J. V. Bromlej. *Stanovlenie...*, str. 213).

⁸³ CD I, 130.

⁸⁴ Što se tiče kartulara Sv. Marije, v. primjedbe N. Klaić u HZ, XIX—XX, str. 511.

⁸⁵ Viktor Novak, *Marginalije uz historiju zadarskog samostana sv. Marije u XII stoljeću*. Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 8—9, Zagreb, 1963, str. 183—187.

Zadru, ženska opatija sv. Marije. Na njegovoj se povijesti, uostalom, treba zadržati podrobnije.

Opće je poznat i nije osporavan⁸⁶ fundacioni dokument Krešimira IV. iz 1066. god. o osnivanju samostana. Sudeći po prihvaćenom u literaturi datiranju toga važnog dokumenta, povijest samostana otpočinje istovremeno kad i drugi gradski samostani (v. naprijed). Ali relativno nedavno V. Novak se vraća misli koju se prije izrazio C. F. Bianchi⁸⁷ i podržao T. G. Jackson⁸⁸ o tome da je još 906. god. u Zadru postojao ženski samostan. Tu je misao V. Novak potkrijepio epigrafskim podacima sačuvanim u samostanskom (sv. Marije) lapidariju, podacima natpisa koji je vidio, prepisao i dešifrirao suvremenik i suradnik Ivana Luciusa — Šimun Ljubavac.⁸⁹ Po mišljenju V. Novaka opatica Čika je 1066. god. »samo obnovila taj prethodni »vechio monastero«, ali s takvim sjajem da je sve što je ranije postojalo izbljedjelo i bilo zaboravljeno.«⁹⁰ A stari ženski samostan zabilježen 906. god. 1066. više ne postoji.

Ovaj slijed razmišljanja V. Novaka čini mi se potpuno uvjerljivim jer je znanstvena savjesnost eruditske škole kojoj je pripadao Š. Ljubavac, a on je našao i objavio osnovni dokaz o postojanju »starog samostana« — natpis opatice Lampredije, dobro poznata. Stoga ne razumijem zamjerke da se služi legendama koje zbog ovoga V. Novaku upućuje N. Klaić.⁹¹ N. Klaić ne prihvaća hipotezu o postojanju »starog samostana« oko 906. god., ali ne navodi nikakve dokaze koji bi opovrgli postojanje natpisa opatice Lampredije. Meni se pak ta hipoteza čini sasvim vjerodostojnom. Uz to i pojava samostana u tako ranom periodu u gradovima i njihovo poznije iščezavanje, po mom su sudu posve u skladu s razvojem i samostana u Evropi i gradova u Dalmaciji.

Imam u vidu široko rasprostiranje montekasinskog redovništva iz južne Italije kojoj je Dalmacija previše blizu da bi mogla ostati po strani. U svakom slučaju prva svjedočanstva o pojavi samostana na obali jasno dokazuju taj utjecaj.⁹² A to što usprkos toj blizini pravog, tj. neprekidnog postojanja samostana nema prije kraja X. stoljeća, a u većem broju niti prije druge polovice XI. st., može, kako nam se čini, objasniti iduća pretpostavka.

⁸⁶ »Koliko dragocjeni toliko i neosporni podaci« (E. Peričić, Samostan..., str. 10.

⁸⁷ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, vol. I, Zara, 1877, p. 322.

⁸⁸ T. G. Jackson, *Dalmatia. The Quarnero and Istria*, vol. I. Oxford, 1887, p. 296, sq.

⁸⁹ Taj natpis, koji, kako ga je dešifrirao Š. Ljubavac, govori o opatici Lamprediji, nadstojnici samostana uređenog prema ustavu sv. Benedikta u prvoj godini uprave priora Nikifora, navodi V. Novak (V. Novak, *Zadarski kartular*, str. 20 i d.).

⁹⁰ V. Novak, n. dj., str. 29.

⁹¹ N. Klaić, *Nekoliko riječi o kartularu samostana sv. Marije u Zadru*, HZ, XIX—XX (1968), str. 502.

⁹² I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I, str. 71—85.

Samostan unutar gradskih bedema nije nastao samo zato što je bio potreban religioznim čuvstvima vjernika, nego cijelom gradu. Kojim je ciljevima gradskog života odgovarala pojava samostana, na tome se nećemo sada zadržavati. Ali u to da je sva gradska općina in corpore pokazala zainteresiranost za stvaranje samostana imali smo mogućnost da se uvjerimo na primjeru i Zadra i Splita. Poslije, počev od XIII. st., naći ćemo i druge primjere te već prije zabilježene tijesne veze. Zasada moramo primijetiti da gradska zajednica mora dostići određeni stadij razvoja prije nego osjeti potrebu za samostanom, mora postati svjesna svoga jedinstva, mora se formirati gradska općina. Zato, po našem mišljenju, samostani i nisu bili tako dugovječni, ako su nastali u gradovima previše rano, na primjer u početku X. stoljeća. Trajno postojanje bilo im je osigurano tek nakon nastanka gradske općine i u njezinim okvirima.

I drugo. Očito gradu je neko vrijeme bio dovoljan jedan samostan. Zato nakon nastanka sv. Krševana i prolazi neko vrijeme prije nego se pojavio i učvrstio drugi samostan — sv. Marije (nastao, uostalom, ne na gradsku inicijativu, nego po vanjskom impulsu, voljom vladajuće u Hrvatskoj dinastije.⁹³ I Konsolidiranje ovoga drugog samostana ostvaruje se u znatnoj mjeri putem mnogih zemljišnih darova, pri čemu izvanjske, feudalne, »osjedničke« snage, a ne unutarnje, gradske, »komunalne«, konstituiraju ovaj drugi samostan. Upravo na to, u nekoliko riječi, možemo svesti sve što nam je poznato o prvim desetljećima postojanja Sv. Marije.⁹⁴ I tek nakon nekog vremena, poslije pedesetak godina, početkom XII. st., samostan organski ulazi u sredinu »koju će tokom stoljeća... smatrati svojom«.⁹⁵

Povijest Sv. Marije omogućuje nam da vidimo razlike u životu gradskih samostana u prvom periodu njihova postojanja. A te razlike kriju u sebi, u biti, razlike u odnosima s gradom. A zatim nastupa poznata jednoobraznost. Samostani će istovremeno početi stvarati svoju posjedničku bazu i istovremeno će je početi zaštićivati. Zapažanja u gospodarstvu Sv. Marije omogućila su najprije V. Novaku, a zatim i E. Peričiću da izdvoje karakterističnu okolnost: u XII. st. samostan sv. Marije mora voditi jednu za drugom nekoliko parnica da bi zaštitio svoje pravo na zemljišne posjede. Najprije je to spor međe na posjedu u Babin Dubu (Obrovac) između Sv. Marije i Sv. Krševana, 1134. god.⁹⁶

⁹³ I kako se god riješilo pitanje o rodbinskim vezama Krešimira IV. i opatice Čike, da li mu je zbilja bila rođena sestra ili mu nije bila bliska rođaka (v. o tome E. Peričić, *Samostan...*, str. 11, bilj. 18), bitno je to da su odnosi uzajamne bliskosti utjecali na pojavu opatije.

⁹⁴ V. detaljnu analizu aktivnosti samostana u XI.—XII. st. (E. Peričić, n. dj., str. 11—20). Ovoj se analizi može zamjeriti samo to što nedovoljno kritički uzima tekstove iz kartulara Sv. Marije (v. uvjerljive primjedbe N. Klaić, *Nekoliko riječi...*, str. 501—515).

⁹⁵ Isto, str. 17.

⁹⁶ CD II, 44, 45.

U spor su bili uvučeni i »villani« Sv. Marije, a rješavale su ga i crkvene i gradske vlasti u Zadru.⁹⁷ Iduću su parnicu redovnice vodile sa ženskim samostanom sv. Platona, isto u Obrovcu, 1167. god.⁹⁸ A treća je parnica bila 1174. god., kad su se redovnice sudile s mnogobrojnom rodbinom Damanje, sina Zigalova, zbog zemlje u Petrčanima.⁹⁹ Poslije toga je samostan morao napraviti popis svojih posjeda u tome selu.¹⁰⁰ I, na kraju, četvrti poznati nam proces u toku samo jednog, XII. stoljeća samostan je vodio 1199. god. protiv nekih Zadrana koji su htjeli prisvojiti samo stanske posjede u selu Brdu.¹⁰¹

Sudska aktivnost redovnica nikako nije slučajna. Ništa slično ne nalazimo ni u prethodnom ni u idućem stoljeću, ona je svojstvena upravo samo XII. stoljeću i dopunjava se analognim svjedočanstvima iz povijesti drugih zadarskih samostana, posebno sv. Krševana, premda u manjoj mjeri.¹⁰² Ova djelatnost može biti dokaz o pravnoj nezaštićenosti samostanskih posjeda i posebno o nekom početnom stadiju u njihovu formiranju. Započet u zadnjoj trećini XI. st., proces koncentracije zemljišnog vlasništva još nije doveo do stvaranja ustaljene karte feudalnih posjeda u okolici Zadra. Posjednička se topografija još nije ustalila, još uvijek se mijenja. A to je karakteristično i za druge samostane, ne samo za sv. Mariju.

Za nešto više od sto godina, početkom XIII. st., situacija će se promijeniti, i moći ćemo pratiti već primjetne rezultate toga procesa. A za to se moramo vratiti povijesti Sv. Krševana. Podsjetimo da se karakter izvora kojima raspolaže historičar u XII. (a osobito sredinom XIII. st.) ozbiljno mijenja. Kraljevske darovnice nestaju ili postaju vrlo rijetke, na prvo mjesto dolaze privatne listine — darovnice običnih ljudi. Pojedinačne slučajeve poklanjanja smjenjuju mnogi kupoprodajni dokumenti, dokumenti o razmjeni ili — što je najčešće — o davanju zemlje na obradu, ad laborandum, ili još češće ad pastinandum. Zbog masovne pojave jednotipnih dokumenata smanjuje se potreba da ih se falsificira, a i sama mogućnost da ih kritički provjerimo postaje problematična. Sve to mijenja karakter i meto d i k u proučavanja zemljišnih odnosa.

Mora se promijeniti i sam objekt ispitivanja. Do sredine XIII. st. grad stvara onaj tip zemljišnih posjeda koji se uobičajeno nazivaju »kolonat« i za koji se s pravom smatra da je produkt upravo gradskih odnosa.¹⁰³ I ti će se agrarni odnosi utvrditi na širokom pojasu posjeda, polukružno oko Zadra i doći do Suhovara, Kamenjana i Rogova, kuda je grad širio svoje posjedničke aspiracije. Na taj se način ova zemljišna

⁹⁷ »Srednjevjekovna predstava«, prema izrazu V. Novaka (Marginalije, str. 184)

⁹⁸ CD II, 114, 115; V. Novak, Zadarski kartular..., str. 259, 260.

⁹⁹ CD II, 136, 137; V. Novak, n. dj., str. 201—203, 260, 261.

¹⁰⁰ CD II, 138.

¹⁰¹ CD II, 318, 319; V. Novak, n. dj., str. 255—267.

¹⁰² CD II, 184—186.

¹⁰³ M. Medini, O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalma-

praksa, stvorena u gradu, širi i prodire. Hoće li Sv. Krševan u sedamdesetim godinama XI. st. sačuvati onaj tip eksploatacije zemlje i seljaka koji je primjenjivao na početku svojeg veleposjedničkog djelovanja. Čak letimičan pregled posjedničke djelatnosti samostana tih godina dat će nam odgovor na to pitanje.

Djelomično Sv. Krševan nastavlja posjedničku politiku iz prethodnih desetljeća; osobito energično on štiti svoje posjede u dugom (traje od 1238. do 1240. god.) sudskom sporu s predstavnicima velikog klana zemljoradnika u ime kojih se javlja izvjesni Stanče Lapčanin (tj. iz plemena Lačana)¹⁰⁴ Zemlja se nalazila u selu Kokičane, a samostan je na nju stekao pravo ranije — u toku tužbe uspostavilo se da mu je zemlja bila poklonjena u vrijeme kad su križari zauzeli Zadar 1203. god, ali u ta teška vremena samostan nije mogao zadržati posjed. Obje činjenice — i ona da je zemlja bila u samostanskom posjedu još u XII. st. kao i ona da samostan nije učvrstio svoje pravo na nju — dovoljno su karakteristične, jer svjedoče upravo o početnom periodu samostanske posjedničke aktivnosti.

Ipak uglavnom u XIII. stoljeću Sv. Krševan prilazi postupnom gospodarskom uređenju svojih zemljišta. A to se uređenje obavlja na osnovama svojstvenim ostalom stanovništvu grada. Najbolji je primjer za to masovno davanje zemlje na obradu, uglavnom za podizanje vinograda. To je bila opća gospodarska tendencija u Dalmaciji tog vremena. I premda ne kao građani — od općedalmatinskog dijela ljetine tradicionalnu četvrtinu¹⁰⁵ nego uz povoljniju sedminu¹⁰⁶, ili čak i uz osminu¹⁰⁷, samostan ipak daje zemlju ad pastinandum. Možda to i nije tako povoljan zakup kao što ga uživaju redovnice Sv. Marije — desetina. To je vjerojatno zato jer je Sv. Krševan bliži općegradskim normama nego drugi samostani. Ali i ta je renta bila privlačna. Uostalom samostan nije imao samo vinograde nego i oranice, naprimjer posjed u Tilagu, za obradu kojoj su redovnici davali volove, a radove su obavljali »orači«.¹⁰⁸

Samostan ima mnoge posjede u širokom pojasu oko grada. U zakup se daju posjedi u Cerodolu, Petrčanima, Kokičanima. Neka od tih mjesta tako dugo pripadaju samostanu da im se i ime mijenja u »posjedničkije«: od 1230-ih godina javlja se toponim »Krševanova Draga«. Sudeći po čestom spominjanju¹⁰⁹ i po tome što se ovdje nalaze mnogi zakupi, ova promjena imena nije slučajna: ovdje je jedan od osnovnih samostanskih kompleksa. Spominju se još, dobiveni na dar ili dani na

ciji, Zadar, 1920; M. M. Freidenberg, *Derevnja i gorodskaja žizn' v Dalmacii XII—XV st.*, Kalinin, 1972, str. 97—116.

¹⁰⁴ CD IV, 59, 60, 74—76, 81—83, 105, 106.

¹⁰⁵ Z. M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1973, str. 17, 109, 113, 202 i sl.

¹⁰⁶ Prvi spomen v. CD III, 388, dalje više puta.

¹⁰⁷ CD III, 238.

¹⁰⁸ CD III, 254.

¹⁰⁹ CD III, 359, 360, 361; IV, 440, 441, 504, 505; VII, 187; VIII, 65, 73, 74, 75.

obradu posjedi u Cepeljanima¹¹⁰, na otoku Ugljanu (Lukoran)¹¹¹, u Brdu¹¹² i u Diklu, u kojem od samostana uzima zemlju u zakup odjedanput 65 ljudi¹¹³, i na Dugom otoku.¹¹⁴ Krug Krševanovih zemljišnih possessions stvarno je vrlo širok.

U drugoj se polovici XIII. st. javljaju principijelno po svome karakteru drukčiji akti: prodaja ili zamjene nasada na samostanskoj zemlji i uz pristanak samostana, a ne više same zemlje.¹¹⁵ Pojava ovakvih prodajnih dogovora svjedoči o tome da su završena prva desetljeća kada redovnici daju zemlju na obradu i da sada počinje dugi period mirnih odnosa samostana i onih koji mu obrađuju zemlju. To je isti onaj odnos koji postoji između vlasnika zemlje i kolona, koji je stoljećima obilježavao posjedničke odnose u gradskim okruzima. Poljoprivredna se djelatnost samostana od XIII. st. ni po čemu ne razlikuje od poljoprivredne djelatnosti grada.

Nešto se slično može zapaziti i u sferi novčanih operacija kod redovnika.

Financijske, u prvom redu lihvarske operacije samostana od sredine XII. st. postaju primjetnom sferom njegove djelatnosti. Tako 1240. opat Sv. Krševana isplaćuje Talijanu iz Firma 80 libara.¹¹⁶ Godine 1294. samostan posjeduje neki dokument (instrumentum) prema kome red hospitalaca mora platiti neku novčanu sumu.¹¹⁷ Ova se maglovita svjedočanstva postupno smanjuju točnijim, koja otkrivaju određenu depozitarnu funkciju samostana. Tako 1299. god. Sv. Krševan na molbu Velikog vijeća posuđuje gradu 18 velikih (odnosno 468 malih) libara, koje je »opat imao na čuvanju (in deposito) u samostanu«.¹¹⁸ Nešto kasnije redovnici vraćaju redu templara stvari i dokumente koji su bili predani na čuvanje.¹¹⁹ Godine 1317. redovnicima Sv. Krševana predaje se crkvena desetina, koju su u Dalmaciji skupili papski »kolektori« u korist rimske kurije, a poslije šest godina, 1326. god., bila je zatražena nazad.¹²⁰ Tu ulogu čuvara novčanih sredstava Sv. Krševan vrši očito zahvaljujući zadbivenom prestižu, služeći se istovremeno skupljenim novcem u svojim novčanim obračunima.

Svome poljaru (camparius) redovnici isplaćuju 50 libara koje im je je ostavio neki templar.¹²¹ Odlukom mletačkog patrijarha dvojici braće

¹¹⁰ CD V, 153, 154.

¹¹¹ CD V, 407, 408, 437, 438, 464, 465.

¹¹² CD VI, 457, 458.

¹¹³ CD? VI, 218—220.

¹¹⁴ CD VI, 310, 311.

¹¹⁵ CD VI, 229, 230, 235; 392, 393; VII, 111, 310.

¹¹⁶ CD IV, 377, 378.

¹¹⁷ CD VII, 171, 172.

¹¹⁸ CD VII, 328, 329.

¹¹⁹ CD VIII, 86.

¹²⁰ CD IX.

¹²¹ CD VIII, 322, 323.

Zadrana isplaćuje se 40 velikih soldi¹²², a vlastelinskoj porodici Kvalis izdaje se 12 velikih (ili 312 malih) libara.¹²³ Neki su računi dosta neodređeni, na primjer za nekog se plaća dug od 200 libara¹²⁴, od bratovštine sv. Marije prima se na dar »causa amoris et dilectionis« sto dukata¹²⁵, a papa Klement VI. odobrava Sv. Krševanu da u rimskoj kuriji uzme na zajam »za plaćanje svojih dugova« 500 dukata.¹²⁶ Pet stotina dukata duga, moramo se složiti, uvjerljivo svjedoči o širini novčanih operacija samostana. Ali to nije sve.

U ožujku 1355. god. opat Ivan plaća Mlečaninu 182 dukata, koje je bio posudio¹²⁷, u travnju — još 200¹²⁸, u listopadu plaća još jedan dug — ovaj put 270 duk. mletačkom samostanu.¹²⁹ Tri značajna računa samo u toku jedne godine! Ali 1357. god. pokazalo se da je samostan dužan blagajnicima rimske kurije neobičnu sumu od 1200 florina i tek plativši polovicu oslobađa se prijetnje izopćenja.¹³⁰ To što je račun u florinima i sama visina duga i obračun s kurijom jasno pokazuju da je Sv. Krševan sudjelovao u čuvanju sakupljene »kolekte« (collecta), papskog poreza. Jedan od izvora njegove financijske moći postaje očit.

Na taj je način živa financijska djelatnost Sv. Krševana u XIII. i naročito XIV. st. dokaz o njegovoj zainteresiranosti za impulse novčanih (u principu gradskih) odnosa i o njegovoj ulozi u crkvenoj hijerarhiji. Ovome — njegovu mjestu među drugim religioznim ustanovama — još ćemo se vratiti.

Oba ova procesa — i prilagođavanje poljoprivredne djelatnosti samostana specifičnostima gradskog života i razvoj njegove financijske aktivnosti — po našem su sudu najbolji dokaz utjecaja grada na samostansko gospodarstvo. Čak bih rekao da se radi o ozbiljnoj preobrazbi gospodarske baze onih samostana koji su se nalazili unutar gradova u procvatu. Isto je tako karakteristična promjena odnosa samostana i komune koja se u prvom redu odrazila u svojevrsnom prodiranju svjetovnih odnosa u samostanski život, što je suvremenicima palo u oči.

Trinaesto stoljeće postaje period kada dostiže kulminaciju preobražaj redovništva u Evropi započet pred dva stoljeća. Ako je XI. st. bilo period clunyjevskih reformi, kad se benediktinski samostani ujedinjuju i pretvaraju u velike, potpuno centralizirane kongregacije, na čelu s ecclesiae matrices¹³¹, u XII. se stoljeću pojavljuje red novo redovničko udruživanje sveevropskog karaktera. Društveni i organizacioni principi

¹²² CD VIII, 576.

¹²³ CD IX, 267, 268.

¹²⁴ CD XI, 151.

¹²⁵ CD XI, 358, 359.

¹²⁶ CD XI, 571—573. Isplaćeno je bilo samo tri stotine.

¹²⁷ CD XII, 284.

¹²⁸ CD XII, 287.

¹²⁹ CD XII, 308, 309.

¹³⁰ CD XII, 400, 401.

¹³¹ H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, I, str. 312.

novoga reda dovoljno su poznati te se nećemo na njima zadržavati. Val započetih promjena bio je izazvan ne unutarnjim crkvenim impulsima nego onim principijelnim kretanjima u životu Evrope koja su u ekonomici označena razvojem novčanih odnosa, u duhovnom životu — širenjem hereze, a u kulturnom — novom »Renesansom«, tzv. »Preporodom XII. vijeka«.¹³²

Ono što se događa u XIII. st. može poslužiti kao primjer daljeg prodiranja svjetovnih načela u život evropskog redovništva. Pojava novih redova¹³³ vrlo dobro ilustrira kako se navješćuje korjenit prijelom u redovničkoj organizaciji. Ali ni benediktinci se nisu oduprli utjecaju vremena, osobito kad je riječ o gradskim samostanima. Sudbina je dalmatinskih gradova u tom pogledu veoma ilustrativna. Ali treba uzeti u obzir specifičnosti ovdašnje političke povijesti.

Trinaesto je stoljeće otpočelo katastrofom za Sv. Krševan kao i za čitav grad i Zadrani će se dugo toga sjećati. Još se i 1235. god. opat s otoka Raba sjeća kako je odmah pošto su križari zauzeli i razorili grad on, tada redovnik u Sv. Krševanu, bio svjedokom nastalog bezvlašća. Samostan je ostao bez opata i tada mu je na čelo postavljen neki Luka, bivši svećenik Sv. Anastazije. Postavljen je za »čuvara (quasi conservator)« Sv. Krševana. Ali on nije bio redovnik i nikakva redovničkog čina nije imao (nec habitum religionis suscepisset) i usprkos energičnim nagovorima redovnika nije ga htio primiti.¹³⁴ Znači na čelo samostana došlo je svjetovno lice.

Možda se to dogodilo zbog toga što je samostan opustio u razorenom gradu. Ali nije isključena i mogućnost da je ova sekularizacija samostanske uprave nastala kao posljedica općeg širenja svjetovnosti i dekadence samostanskog života karakterističnih za XIII. stoljeće. Tako u svojoj poslanici zadarskom nadbiskupu 1233. god. papa s gnjevom saopćava da se opat i redovnici ne pridržavaju nikakvih samostanskih ustava, krađu smostansku imovinu, vode život koji nije drag ni bogu ni ljudima, predajući se putenim požudama. U svim tim optužbama kao i u daljem zahtjevu da se reformira samostan »tam in capite quam in membris« osjeća se ustaljena šablona svojstvena crkvenim kretanjima XIII. stoljeća. Ali je sama činjenica (jedini u to vrijeme slučaj) takva skandaloznog prodiranja svjetovnih običaja upravo u gradski samostan (»pomiješalo se i svjetovno i duhovno«)¹³⁵ vrlo ilustrativan.

Sudjelovanje svjetovnih lica u djelatnosti samostana često je izazivalo prigovore sa strane crkvenih vlasti. Tako je 1306. god. Sv. Krševan oštro ukoren od patrijarha Grada zato što su Jakov Čedolini i Deša Fanfonja bili prisutni u trenutku kad je samostan izvještavao patrijar-

¹³² E. Panofsky, Renaissance and renaissances in Western art, Stockholm, 1960.

¹³³ H. E. Feine, n. dj., str. 314.

¹³⁴ CD III, 441, 442.

¹³⁵ CD III, 393, 394.

ha o svojim prihodima i rashodima.¹³⁶ Slijedila je stroga naredba koja je ubuduće zabranjivala takvu praksu osim u onim slučajevima kada patrijarh ne bi znao o kojim se mjestima (*loco et contrades*) govori u dokumentima Sv. Krševana.¹³⁷

Godine 1360. dogodio se slučaj koji na zanimljiv način odražava stupanj sudjelovanja građana u samostanskom životu. Došavši iz Rima kardinal-legat Egidij odlučio je provjeriti prihode triju glavnih zadar-
skih samostana — sv. Krševana, sv. Marije i Rogovske opatije. Pozvani zbog toga predmeta starješine samostana pod zakletvom su podnijeli potrebne dokaze, ali im legat nije povjerovao. Osim toga rogovski se opat potužio da su ga prevarili kod procjene prihoda, vjerojatno pri razrezu desetine. Zato se legat poslužio neobičnom metodom — predložio je da se podaci o prihodu sva tri samostana prikupe — od građana. To je i učinjeno. Dva su opata, ovlaštena za to od legata, ispitala mnoga »duhovna lica, susjede i građane« Zadra i dobila od njih podatke »u građanskom obliku« (a forma civili). Ti su podaci bili potpuno vjerodostojni. Pokazalo se da su po prihodima Sv. Krševan i Sv. Marija gotovo jednaki (quasi equivalentes), a Rogovski ih samostan nadmašuje za jednu trećinu.¹³⁸

U ovom slučaju pada u oči prije svega to da samostani nemaju knjigu prihoda i rashoda u kojima bi se mogla naći potrebna obavijest. Teško je pretpostaviti da uz mogućnost preuzimanja iskustva vođenja poslova iz Italije, uz postojanje vlastita skriptorija u Sv. Krševanu i tradicije pohranjivanja arhivskih dokumenata u samostanu Sv. Marije, redovnici nisu uveli gospodarske knjige. Time se potvrđuju svjedočanstva o uništenju samostanskih arhiva u toku prethodnog rata.¹³⁹

Još je bitnije to da je visina samostanskih prihoda bila dobro poznata u gradu i da se nije mogla prikriti. Čak i ako cifre nakon provjere nisu bile potpuno točne, sama činjenica obraćanja gradskom javnom mišljenju u tako strogo crkvenim poslovima nikom se nije učinila neobičnom ni čudnom.

Našavši se na svojevrsnu raspuću, ostavši crkvenom ustanovom, ali pod jakim utjecajem svjetskih impulsa, gradski je samostan mijenjao donekle i svoj pravni status. Proces započeo 1221. god. na zanimljiv način to ilustrira. Grad Zadar je posegao za zemljišnim posjedima Sv. Krševana, oteo mu stoku i samostan je zatražio nadoknadu. Obje su se strane — i samostan i komuna — radi određivanja visine nadoknade obratile nadbiskupu. I tada se pokazalo da starješina zadarske crkve ne zna kako treba riješiti spor — prema crkvenim ili građanskim propisima (*ecclesiastice an civiliter*). Zatvorivši se s predstavnicima zadar-

¹³⁶ Patriarcha nuper intendat audire racionem introitum et expensarum eiusdem monasterii ubi sint quidam laici — CD VIII, 125.

¹³⁷ CD VIII, 126.

¹³⁸ CD XIII, 7—9.

¹³⁹ Pozivajući se na dokumente koje je sakupio Š. Ljubić (*Listine...*) o tome piše I. Ostojić (*I. Ostojić. Relationes...*, str. 586).

ske crkvene hijerarhije koju su uz arhiđakona, arhipresbitera i primicerija činili starješine najvećih gradskih crkava, zamolio je od njih savjet. Klerici prisutni na tome savjetovanju odgovorili su da spor treba riješiti prema crkvenim normama. Nadbiskup je tu preporuku na svoj način shvatio. Izašavši iz prostorija gdje se održavalo savjetovanje objavio je da prednost u sporu ima onaj tko je prvi podigao tužbu, tj. gradske vlasti. Ova je odluka izazvala oštre proteste svećenstva, advokat samostana zaprijetio je žalbom patrijarhu i na idućoj instanci samostan je ipak dobio spor. Ipak ovaj slučaj dovoljno jasno ilustrira ono što nas zanima — neodređen pravni položaj Sv. Krševana.

Ali vratimo se svjedočanstvu opata Mihe s otoka Raba gdje se iznose događaji koji su uslijedili kad su križari razorili Zadar. Kad se pokazalo da je Sv. Krševan ostao bez starješine, novi je opat bio postavljen »voljom komune« (prored moj — M. F.). O tome pravu komune da postavlja opate saznajemo i iz splitskih podataka: u emocionalnom i bez svake sumnje vjerodostojnom izlaganju Tome Arhiđakona. Riječ je o splitskom samostanu sv. Stjepana. Godine 1242. u samostanu je upražnjeno mjesto starješine. Splitski je kler na čelu s Tomom došao u samostan i izabrao opata. »S velikom pažnjom i dužnom revnošću«, piše kroničar, očito nastojeći pokazati da su bili uzeti u obzir svi uvjeti izbora. Ali, pokazalo se da ipak nisu svi — zaobiđeno je mišljenje splitske komune. Kad se o tome u Splitu saznalo, »i staro i mlado pojurilo je podestu vičući: »Pomozite, gospodine podesta, arhiđakon na vašu sramotu i na nesreću čitava grada (prored moj — M. F.) bira opata.«¹⁴⁰ Mnogo je svijeta, kroničar ponovo naglašava, »djeca, starci i omladina«, prodrlo u samostan. Obasuli su arhiđakona uvredama, poderali na njemu odjeću, nanijeli samostatnu štetu i tražili novoizabranog opata da na njemu iskale svoje negodovanje. Vrlo je vjerojatno da ovi postupci nisu bili posljedica neke psihoze, nego da su bili dobro smišljeni. Bučno izrazivši svoj gnjev, građani su se mirno okupili u vijećnici¹⁴¹ gdje im se podestat obratio riječima: »Danas je učinjeno pohvalno djelo koje će bez sumnje doprinijeti prestižu grada i vašoj časti.«¹⁴² Usprkos ironiji koju ljetopisac pridaje ovim riječima ipak se u njima nazire istina i izvjesna uvjerenost u svoju pravičnost, koju su neosporno građani osjećali.¹⁴³

¹⁴⁰ Thoma..., ed. F. Rački, str. 102, 103; Toma Arhiđakon, Kronika, preveo V. Rismondo, Split, 1960, str. 89.

¹⁴¹ O zgradi Vijeća u Splitu v. Lj. Karaman, O srednjovjekovnoj gradskoj palači u Splitu, RIZ, sv. 2 (1955), str. 35—46.

¹⁴² Toma, Kronika..., str. 89.

¹⁴³ Naivno prepričani događaj, što ih je prije dao A. E. Moskalenko (A. E. Moskalenko, Dannie hroniki Fomy Splitskogo o klassovoj bor'be v Splitu v konce XIII — pervoj polovine XIV vv. »Slavjanskij sbornik«, Voronež, 1958, str. 40), kao da bi trebao posvjedočiti o nezadovoljstvu narodnih masa, sa djelovanjem katoličkog klera. G. Novak smatra da su postupke građana inspirirala vlastela koja su nedugo prije toga izgubila spor sa samostanom oko otoka Šolte (G. Novak, Povijest Splita, knj. I, str. 382).

Ponovo smo se vratili problemu uzajamnih odnosa samostana i gradske općine. Ne s gradskom privredom, ni s gradom kao centrom zemljišnih posjeda, nego s organizacijom gradskog samoupravljanja. Prije smo već imali priliku da se s njom upoznamo u trenutku osnivanja samostana, ali tada je taj sistem samoupravljanja bio dosta nerazvijen. Sada, početkom XIII. st., ono se učvrstilo, konstituiralo u formi komune. I činjenica da nisu prekinute njezine veze sa samostanom može biti dokaz izvjesne dublje organske povezanosti.

Napomenimo samo da je ta veza samostana i grada, ma kakva bila administrativna forma miješanja jedne ustanove u život druge, socijalne, a ne upravne prirode. Za razliku od pokusa već poznatih iz literature da se ispituju socijalne veze unutar samostana (pokus s bizantskim samostanima, naprimjer)¹⁴⁴, smatramo potrebnim da dodirujemo te veze izvan samostana, da se vratimo analizi uzajamnih odnosa dvaju socijalnih organizama. To je potrebno učiniti tim prije i zato, što ma kakve zakonitosti otkrili analizom ekonomske djelatnosti samostana, one ne mogu u punom opsegu rasvijetliti uzajamne veze samostana i grada.

Opatija Sv. Krševana sačuvala je čvrste veze s komunom grada Zadra, ali početkom XIII. st. te veze poprimaju neke dramatične nijanse — počinju sukobi gradske administracije i opatiije. Ali, budimo precizni: nije čitava gradska administracija istupila protiv Sv. Krševana, nego samo knez Mlečanin — početkom XIII. st. Zadar je potpao pod mletačku vlast. Slijed događaja može se rekonstruirati po točkama ovako:

Dana 22. srpnja 1221. godine zadarski je nadbiskup Ivan bio pozvan da riješi spor između kneza i opatiije. Prije smo se već zadržali na tome sporu — primjeru kako su se izmiješala crkvena i svjetovna prava samostana, ali ovaj put našu pažnju privlači druga strana toga sudskog spora. Knez je u ime komune objavio tri povoda za tužbu: 1) samostanske se ovce nikako ne smiju napasati na posjedima gradske komune protiv volje komune (contra civitatis); 2) samostan nema pravo da sa svojih otoka radi ispaše prevozi ovce na gradske posjede i 3) samostan ne može na tima posjedima uzgajati žitarice.¹⁴⁵ Nije se teško uvjeriti da sva tri zahtjeva sadrže na različite načine izraženo nastojanje komune da zaštiti svoje posjede od gospodarskih aspiracija samostana. Indirektno to još jednom pokazuje da do početka XIII. st. opatija još nije bila razvila svoju posjedničku djelatnost na kopnu. Suprotstavljajući se redovnicima, gradske su vlasti uhvatile dio samostanske stoke (sudeći po tekstu, nevelik, svega nekoliko) i samostan je zatražio crkveno izopćenje za krivce. Pod prijetnjom izopćenja knez Mlečić nije inzistirao na svim iznijetim zahtjevima nego je samo ostavio zabranu monasima da stoku prevoze s otoka i da je napasaju na kopnu.¹⁴⁶

¹⁴⁴ A. P. Každan, *Vizantijskij monastyr' XI—XII vv. kak social'naja gruppa. Vizantijskij vremennik*, t. 31 (1971), str. 48—70.

¹⁴⁵ CD III, 193. U tekstu postoje neke praznine (V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, Zara, 1913, str. 380).

¹⁴⁶ V. Brunelli, po momemu mišljenju, uzalud pokušava da nađe osnovane motive za zabranu redovnicima da siju žito na kopnu: tobože iz straha da će u

Možda je zato nadbiskup i riješio spor prvi put u korist grada, tj. kneza.¹⁴⁷ Ipak je samostan uložio žalbu na to rješenje i zahtijevao novu raspravu. Drugo rješenje, sada u korist samostana — grad mora odstati od svojih zahtjeva prema opatiji i više je ne uznemaravati — donijeto je tek nakon više od godinu dana, u rujnu 1222. god.¹⁴⁸ Papa je odredio da spor riješi trogirski biskup i nakon nekoliko mjeseci Trogiranin je donio odluku u korist Sv. Krševana. Ipak spor je očito prerastao okvire obična sukoba. Nakon nekog vremena, u prosincu 1222. god., bila je potrebna i treća sudska rasprava, koju su sada proveli zadarski nadbiskup i papski legat Akoncij (nije jasno da li je specijalno zbog toga došao u Zadar). Odluka, ponovo u korist samostana, bila je potvrđena izuzetno svečano. Za zadarsko svećenstvo (tj. za Sv. Krševan) istupilo je najviše svećenstvo grada, a sa strane grada u nadbiskupski dvor, gdje se rasprava odvijala, došli su knez, savjetnici, suci, a narod okupljen na trgu svojim je povicima (acclamatione) pozdravio odluku.¹⁴⁹

Da li su potpuno autentični ovi dokumenti, koje, ne zaboravimo, nalazimo u arhivu Sv. Krševana? Pretpostavimo na trenutak da su zadnje rješenje, u zadnjoj instanci donijeto u korist samostana, falsificirali samostanski prepisivači. Ali tada posebno značenje dobija pozivanje na narodnu podršku, što smo upravo spomenuli. Ako je dokument falsificiran, onda je pozivanje na narod potrebno da bi mu se pridala uvjerenost. Poseban autoritet koji uživa Sv. Krševan u širokim slojevima zadarske komune na taj je način dosta uvjerljivo dokazan.

Tužba iz 1221—1222. god. bila je prvi ozbiljan sukob u povijesti odnosa Sv. Krševana i grada, nimalo nalik na sklad u prethodnim stoljećima. Naizgled je konflikt izazvan time što je samostan postajao imućan i energičan posjednik koji se bori za svoja prava. Ali ako je zadnje sudske rješenje — u korist opatije — naišlo na odobravanje širokih slojeva građana, prethodna, očito donijeta u interesu građana, nisu dočekana takvim odobravanjem. Tako, vidimo da je knez ostao usamljen. Nemamo li pravo pretpostaviti da uzrok spora nije bio konflikt između čitave komune i samostana, nego nezadovoljstvo kneza Mlečića posebnim položajem koji je samostan imao unutar gradske organizacije.

Događaji koji su uslijedili mogu samo potvrditi ovu našu pretpostavku. Godine 1227. opat Sv. Krševana žalio se papi da knez podvrgava samostan »jarmu ropstva« i dva biskupa, trogirski i rapski, bili su određeni da ovaj spor riješe. Iz opatove žalbe, prepričane u papinoj odluci

slučaju rata žito dospjeti u ruke političkih protivnika Venecije — pristalicama Mađarske (V. Brunelli, n. dj., str. 396, bilj. 22). Kako smo vidjeli, knez Mlečić lako je odustao od toga zahtjeva.

¹⁴⁷ V. Brunelli je sklon da u tome vidi jedinstvo djelovanja oba Mlečića — kneza i arhiepiskopa (V. Brunelli, n. dj., str. 380).

¹⁴⁸ CD III, 195, 196, 214, 215.

¹⁴⁹ CD III, 218, 219.

(16. prosinca 1227)¹⁵⁰ i još jednog dokumenta — svjedočenje redovnice Bone, opatice Sv. Marije (28. ožujka 1228)¹⁵¹ vidi se u čemu je bit kneževih zahtjeva. Knez, Mlečić Marin Dandolo, koga su do tada uvijek pozivali na samostanske svetkovine, zatražio je od redovnica nova davanja (honorificentias). Radilo se, izgleda, ne toliko o materijalnim davanjima, koliko o počastima jer je knez istovremeno zahtijevao da ga u oba samostana na ulazu u crkvu dočekaju sa svetom vodom, kađenjem (incenso) i križem. I kad se opatica usprotivila tim zahtjevima, izjavio je: »Hoću i zahtijevam tu počast (prored moj — M. F.) koju mi (već) ukazuje samostan sv. Krševana i svi samostani i crkve zadar-ske«.¹⁵² Knez je lagao: Sv. Krševan mu se nije potčinio, nego je bila potrebna intervencija nadbiskupa. U tome procesu, za razliku od prethodnog, nadbiskup nije sudjelovao kao arbitar nego je pristao uz gradske vlasti. Samostan je izopćio. Preko arhiđakona »zatvorio« je samostansku crkvu, ukinuo misu, zabranio davanja samostanu i pogrebne obrede i čak tradicionalnu procesiju na dan sveca zaštitnika samostana. Konflikt se širio i u završnoj fazi u nj su ponovo uvučeni široki slojevi zadarskoga puka. Zatvarajući samostan nadbiskup je zabranio svima »iz puka« (de populo) da ide na mise.¹⁵³ Dio građana je bio uvučen u događaje i zato što su nastojali da njihovi umrli budu pokopani uz obred u uvaženom samostanu. Eto kako je, po svjedočenju opatice Bone, »gradski puk« (plebs civitatis) uspio izmoliti u nadbiskupa oprost (indulgentia) za samovoljni samostan. Zabrana je bila ukinuta, a to mnogo govori. Od tako energično započetog pothvata moralo se odustati vjerojatno zato jer je on nailazio na uporan otpor. Otpor je pružio i »gradski puk«.

Kako se čini, dio krivice za konflikt bio je i na samostanu, što se poslije pokazalo, jer spor ovim nije završen. Konflikt se Sv. Krševana sa zadarskim nadbiskupom nastavio. Trogirski biskup, koji je i ovaj put trebao riješiti spor, utvrdio je da je opatija na ovaj način narušila »običaje zemlje« (terre consuetudinem) i svete kanone: puno prije praznika redovnici su pozvali kneza na gozbu (convivia).¹⁵⁴ Ovo je uostalom jedina zamjerka upućena samostanu, sve su ostale odluke donijete u njegovu korist: arbitar je ponovo potvrdio pravo samostana da ostane slobodan¹⁵⁵ zabranio knezu da bilo što zahtijeva od redovnika i ukinuo zabrane koje je uveo nadbiskup, nazvavši ih »nasilnim«. ¹⁵⁶

Ocjenu ovim događajima pokušao je u svoje vrijeme dati V. Brunelli. Po njegovu mišljenju u sukobu samostana i s knezom i s nadbi-

¹⁵⁰ CD III, 277.

¹⁵¹ CD III, 280, 281.

¹⁵² CD III, 280.

¹⁵³ CD III, 281.

¹⁵⁴ CD III, 282.

¹⁵⁵ Sicut liberi, non quasi velamen habentes monasterium ipsum ad antiquam libertas legem nulli potestati seculari conservetis, CD III, 283.

¹⁵⁶ CD III, 283, 287, 288, 289.

skupom odrazila se borba dviju gradskih grupacija — mletačke i protumletačke. Drugi motivi u toj borbi za njega ne postoje, i u tome je, po našem sudu, izvjesna ograničenost njegovih stava. Ipak u analizi izvora iz kojih saznajemo o tima događajima on iznosi točne zaključke. Tako on bilježi da dokumenti iz arhiva Sv. Krševana koji govore o imenovanju trogirskog biskupa za arbitra i o okončanju spora između nadbiskupa i samostana¹⁵⁷ pobuđuju sumnju u njihovu vjerodostojnost. U jednom od njih navodi se tekst papine bule od 13. studenog 1232. god, kojoj se original ne može naći u »Regestama« papinih bula koje je izdao Theiner u Potthasto.¹⁵⁸ Po mišljenju V. Brunellija čudno je i to da u toku višegodišnje raspre u crkvenoj sredini, tako blizu Rima, otuda nije došla nijedna riječ posredovanja. Zato V. Brunelli ozbiljno sumnja u autentičnost dokumenata o ulozi trogirskog biskupa u sporu, tim prije što Trogir nije bio pod mletačkom vlašću.¹⁵⁹ Nije isključeno da je zadarski povjesničar u pravu, ali nas sada zanima sukob Sv. Krševana i nadbiskupa samo toliko koliko može unijeti svjetlo u sukob s knezom.

Bezuvjetno se u aktivnostima obojice — i kneza i nadbiskupa — jasno nazire nastojanje da se učvrsti mletački utjecaj u Zadru. Ali zašto je predmet njihovih napada bio upravo Sv. Krševan? Mislim da se to može ovako objasniti. U gradu koji je tek potpao pod vlast Republike Sv. Marka samostan je i dalje ostao simbol, a možda i čuvar ostataka gradske autonomije. Sve osnove prijašnjih privilegija, oličenih, na primjer, u gradskoj administraciji (Veliko vijeće, sistem magistratura), morali su se potčiniti knezu, ali ne i samostan. Sukobi su bili neizbježni i do njih je i došlo.

U kasnijim desetljećima odnosi Sv. Krševana i mletačkih vlasti nisu više tako dramatični, ali samostan ne prestaje biti čuvar gradskih slabosti. Posebno u periodima naglih preokreta u povijesti grada. Možemo se sjetiti zanimljivih okolnosti za ustanka 1345. godine, mletačke opsade grada i rata Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva protiv Venecije koji je zatim uslijedio. Ti su događaji teško razorili Zadar i s isto se tako teškim posljedicama odrazili na sudbinu Sv. Krševana: samostan je zadesila ista sudbina kao i grad. Razoreni su u prvom redu prigradski posjedi opatije. U selu Suhovare samostanu je ostala samo jedna »kućica... i više nikakve kuće u tome selu nije bilo«.¹⁶⁰ U selu Kokičane, koje je Sv. Krševan zaposjeo još u XIII. st., samostan je ponovo morao uređivati feud.¹⁶¹ U lipnju 1359. god. opat, izopćen zbog neplaćanja »collecte«, objašnjava kardinalu-legatu Egidiju da četiri godine nije bio u samostanu »zbog mletačke tiranije«.¹⁶² I dalje slijede žive slike o razaranjima u

¹⁵⁷ CD III, 302—305 (circa 1228), 377—378 (3. V 1233).

¹⁵⁸ V. Brunelli, n. dj., str. 383.

¹⁵⁹ V. Brunelli, n. dj., str. 383.

¹⁶⁰ CD XII, 515.

¹⁶¹ CD XII, 413, 414.

¹⁶² Tri mjeseca prije toga, u travnju, samostan je posudio u nekog Talijana 80 dukata radi popravka razorenih kuća i crkve (CD XII, 560, 561).

opatiji i općoj pustoši: »kad sam se vratio u samostan, nisam našao ništa, što bi bar dva solda vrijedilo, kako u samostanu tako i izvan njega... Živjeli smo kao prosjaci (viximus sicut pauperes mendicantes). I evo, nastavlja opat, već trinaest godina nijedan samostanski posjed ne donosi nikakve uloge (fructum)«. ¹⁶³ Trinaest godina, koliko se napunilo sredinom 1359, znače da su gospodarske veze Sv. Krševana s njegovim posjedima prekinute u ljeto 1345. god., upravo u vrijeme kad je mletačka vojska opustošila okolinu Zadra. I tek je sada samostan mogao otpočeti obnavljati razrušene zgrade i utjerivati zaostatak poreza od svojih imanja. ¹⁶⁴

Nije čudo da će Sv. Krševan, tako ozbiljno oštećen mletačkim represijama i ratovima, postati prva snaga u borbi protiv Republike. Tako je i bilo. Godine 1357., kad je mađarsko-hrvatska vojska kralja Ludovika došla do Zadra, opat Sv. Krševana je naredio da se spuste stube po kojima se vojska iz opsade grada mogla popeti na gradske bedeme. ¹⁶⁵ I. Ostojić navodi ovu činjenicu, pozivajući se na I. Luciusa, i misli da je samostan bio u opoziciji prema mletačkim vlastima zbog toga što su u godinama četvrtoga križarskog pohoda Mleci razorili grad. Po našem mišljenju uzroci su bliži i dublji. Možda bismo mogli reći da je samostan zadesila sudbina grada ne samo 1203. nego da im je sudbina istovjetna u toku idušeg stoljeća i pol. Ali još je važnije primijetiti da je samostan nastupao u ime cijeloga grada kao njegov zaštitnik i građani su to znali cijeliti. Nije uzalud 1359. god. u spomen na pobjedu nad Mlecima Vijeće odredilo da svaki stanovnik grada prinese pobožni ulog u samostan — da u Sv. Krševan donese svijeću težine pola funte. ¹⁶⁶

Još su za to karakterističniji događaji iz 1409. godine. Kad je osvojila grad, Venecija je jednim od prvih akata zabranila dalji boravak u Zadru opatu Sv. Krševana Šopeviću usprkos upornim molbama građana. ¹⁶⁷ To se progonstvo pojačalo još time što su Mlečani zabranili da bilo koji Zadranin može biti opat samostana. Na čelu Sv. Krševana mogao je biti samo Mlečanin (1423. god.), premda je deset godina prije toga Republika sama odlučila da će crkvene dužnosti u Dalmaciji davati samo Dalmatincima. ¹⁶⁸ Duboka veza između Sv. Krševana i zadarske komune koja se bori za svoju autonomiju najbolje se vidi u ovim događajima.

Spomenimo još i ulogu koju Sv. Krševan ima u sistemu mjesnog svećenstva. Prestiž i značenje samostana određuje se i time što mu je

¹⁶³ CD XII, 582—584.

¹⁶⁴ Neki Mlečanin mora platiti redovnicima zakupninu za selo Nevijane na otoku Pašmanu za 5 godina (CD XII, 677, 678).

¹⁶⁵ I. Ostojić, *Relations entre la Venise medievale et le monasteres benedictins en Croatie. Venezia e il Levante fino al secolo XV*, vol I, parte II, Firenze, 1973, str. 586.

¹⁶⁶ I. Ostojić, *Benediktinci...*, II, str. 46; *Relations...*, str. 587.

¹⁶⁷ I. Ostojić, *Benediktinci...*, II, str. 46. I. Ostojić se pogrešno poziva na t. VIII. i XII. Smičiklasove zbirke, u kojoj su sadržani dokumenti XIV. stoljeća.

¹⁶⁸ *Listine...*, VII, 129, 130; VIII, 231, 232; I. Ostojić, *Benediktinci...* II, str. 48.

uvijek bio potčinjen izvjestan broj crkava, nerijetko povezanih među sobom u neku vrst mreže. Predodžbu o njoj može dati već spomenuta darovnica hrvatskoga bana »S« 1042—1044. god. U njoj velikodostojanstvenik poklanja samostanu ne samo feudalni posjed, što obično privlači pažnju historičara, nego i podignutu na njemu crkvu s bogatim inventarom: Sudeći prema količini odjeće, u crkvi je moglo biti četiri svećenika.¹⁶⁹ A početkom XIII. stoljeća Sv. Krševan ima više crkava. Godine 1204. papa Inocencije III. uzeo je pod svoju zaštitu Sv. Krševan »sa svima crkvama koje mu pripadaju« — crkvom sv. Petra u selu Diklu, sv. Jakova (na Brodarici, s kopnene strane zadarskog zaljeva), sv. Mihovila u Obrovcu, sv. Martina kod gradskih vrata, sv. Jurja u Kamenjanima, sv. Ivana u Telašici, sv. Kuzme i Damjana u Brbinju, sv. Mihovila na otoku Pašmanu i sv. Lovre u Lukoranu — ukupno devet crkava.¹⁷⁰ Sve su to seoske crkve, podignute u različitim, u pravilu najvećim selima zadarskog okruga. Sve su to kapele samostana poput one koju spominje opatica Sv. Marije Viola 1208. godine. Ona pripovijeda o križarskim razaranjima u Zadru i saopćava da su redovnice u strahu bježale u selo Bubnjane, u crkvu sv. Petra, »kapelu našeg samostana«.¹⁷¹ Uostalom u sastavu duhovnih ustanova podređenih samostanu mogle su biti i druge ustanove, a ne samo crkve; na primjer bolnice, kao ona koju pri crkvi sv. Martina spominje spis iz 1254. god.¹⁷²

Ali da li je Sv. Krševan potčinjen zadarskom svećenstvu? Vjerojatno su to pitanje povremeno suvremenici postavljali jer bi se inače teško mogla objasniti izjava bivšeg opata samostana o tome da on nikad nije davao porez »ni župnicima, ni drugim dobrim zadarskim svećenicima«, ni u jancima ni bilo u čemu drugom.¹⁷³ O tome kako se u životu primjenjivala ta privilegija samostana pokazuje spomenuti proces iz 1221. godine, kada je grad oduzeo samostanu nekoliko komada stoke i kad je samostan preko svog advokata izjavio da onaj tko silom nešto oduzme samostanu podliježe izopćenju.¹⁷⁴

U Splitu vidimo malo drukčiju situaciju. Svake godine na Uskrs samostan sv. Stjepana morao je prirediti svečani objed za sve kanonike katedrale. Sredinom XII. st. taj je svečani objed bio zamijenjen davanjima u naturi: redovnici su se žalili da su na uskršnje dane prezauzeti posjetama vjernika i da zato nemaju vremena da spremaju objed.¹⁷⁵ Ali ne treba žuriti sa zaključkom o nekoj ovisnosti Sv. Stjepana od katedrale. To su davanja za počasti koje redovnicima ukazuju kanonici: na

¹⁶⁹ V. »četvora narukavlja, ... četiri pojasa, ...« CD I, 75, 76.

¹⁷⁰ CD III, 38, 39.

¹⁷¹ CD III, 79.

¹⁷² CD IV, 556, 557.

¹⁷³ CD III, 185.

¹⁷⁴ CD III, 193.

¹⁷⁵ CD II, 60

jedan od uskršnjih dana cio kaptol u punom sastavu u svečanoj povorci mora doći u samostan.¹⁷⁶

Sv. Krševan uživa neovisnost u odnosu na zadarski kler i čak je neslužbeni predstavnik čitavog zadarskog svećenstva i u teškim trenucima u povijesti grada stoji na čelu svećenstva.¹⁷⁷ Nešto slično se dogodilo u ljeto 1308. godine, kad je u Dalmaciju stigao legat, kardinal Gentilis, s porukom da izvrši reformu (reformatio) zadarskih crkava. Svemu kleru, i opatima i redovnicima, bila je razaslana obavijest sa zahtjevom da predoče potpune izvještaje (notitiam plenam). Zadarsko se svećenstvo energično tome usprotivilo. Dana 24. srpnja 1308. godine u zadarskoj se katedrali uz galamu i povike sakupilo mnogo svećenika i zatim su se uputili prema legatovoj kući, »buneći narod protiv nas«, piše legat. Nakon četiri dana, 28. srpnja, isti su se ti svećenici s mnogim naoružanim svjetovnim osobama okupili u drugoj crkvi, pozvali narod da se digne protiv legata i istovremeno protiv mletačkih vlasti u gradu¹⁷⁸ i »činili sve što obično puk potiče na pobunu«. ¹⁷⁹ To što je legat izopćio buntovne svećenike nije imalo nikakva učinka: crkve su i dalje funkcionirale. Dana 3. kolovoza usprkos izopćenju održan je pogrebni obred jednoj građanki, a pred ljude iz legatove pratnje u svečanim su odorama, »u mitrama i s pastirskim palicama«, praćeni mnoštvom građana, izašli starješine triju najvećih opatija — sv. Mihovila »s gore« (de Monte), Rogovske, a pred njima je išao opat sv. Krševana.¹⁸⁰ Vodeća uloga samostana u društvenom životu grada ponovo se uvjerljivo potvrđuje. Njegov osobit položaj među zadarskim svećenstvom reklo bi se da je u skladu s izuzetnim položajem koji sv. Krševan zauzima u gradu.

Prava slika o mjestu sv. Krševana u životu grada ne bi bila potpuna kad se ne bi spomenula uloga koju ime sveca-zaštitnika samostana ima u svijesti građana: sveti je Krševan nekoliko stoljeća nebeski zaštitnik Zadra, njegov je kult u gradu općeprihvaćen.

Uostalom uvođenje kulta sv. Krševana odvija se postupno. Njegovu utvrđivanju prethodi borba oko već ustaljenih svetinja: u gradu se već štovala sveta Anastazija. N. Klaić je analizirala put koji je u svijesti građana prošao kult i jednog i drugog sveca.¹⁸¹ Iz »mračnih« stoljeća prelaznog perioda (VII—VIII. st.) do nas o tome nisu sačuvana gotovo nikakva svjedočanstva. Datum prenošenja moći sv. Krševana iz Akvileje, 649. godina, očito je legendaran¹⁸², a »Povijest prenošenja moći sv. Ana-

¹⁷⁶ CD II, 194, 195.

¹⁷⁷ Nije slučajno I. Ostojić upotrebio izraz »zadarski opat« (I. Ostojić, Relations..., str. 586).

¹⁷⁸ U tekstu koji su sastavili ljudi bliski kardinalu-legatu nalazimo njemačku riječ ad sturman. U pratnji su bili ljudi »de Alemania« (CD VIII, 193).

¹⁷⁹ CD VIII, 193, 194.

¹⁸⁰ CD VIII, 195, 196.

¹⁸¹ N. Klaić, I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, str. 66, 67, 108, 109.

¹⁸² U svakom slučaju D. Farlati ne navodi o tome nikakvih svjedočanstava (D. Farlati, Ilyricum sacrum, vol. V, str. 37).

stazije« sastavljena je, po svemu sudeći, u drugoj polovici XII. st.¹⁸³ Neko se vrijeme u gradu poštuju oba sveca, bar tako proizlazi iz svjedočanstva Konstantina Porfirogeneta, još iz sredine X. stoljeća.¹⁸⁴ Tko pobjeđuje — još je rano suditi. Prema mišljenju N. Klaić u Zadru se u ranijem srednjem vijeku uglavnom slavi sv. Anastazija.¹⁸⁵ U svakom slučaju upravo je njezin lik prikazan na gradskom pečatu. O tome znamo iz svjedočanstva s kraja XII. st., u kojemu se taj pečat naziva Sigillum Iadere urbis. Sancta Anastasia.¹⁸⁶

I upravo u to vrijeme, u drugoj polovici XII. stoljeća, sv. Krševanu uspijeva da u religioznom mišljenju građana odnese prve pobjede nad suparnicom.¹⁸⁷ Od tada se u gradu počinje širiti lik sveca, koji ćemo od sad vidjeti na zidovima zdanja, na stranicama crkvenih knjiga, na liturgijskom priboru. Postoji nekoliko varijanata njegova lika: 1) sveti Krševan stoji s uzdignutim rukama ili drži mač, koplje ili križ, 2) svetac stoji bez ikakvih ratničkih atributa, 3) patron grada juri na konju s kopljem ili stijegom. Upravo je posljednji lik najčešće klesan u kamenu. Očito je lik sveca-ratnika, sveca-borca, bio najbliži svijesti stanovnika slobodoljubivog grada.

Svi spomenuti likovi sv. Krševana potječu od hagiografskih podataka: prema životopisu sv. Grizogon je bio rimski ratnik i stradao za vjeru u vrijeme Dioklecijanove vladavine. Prije nekoliko godina Sofija Petricioli je objavila deset likova sv. Krševana ukomponiranih u zadarSKI grb.¹⁸⁸ Prvi od njih očito su romaničkog stila i potječu iz XIII. stoljeća.¹⁸⁹ Po njima se može zaključiti da se od toga vremena sv. Krševan već utvrdio kao zaštitnik grada. A iz 1385. godine potječe opis gradskog pečata na kojem je sv. Anastaziju već službeno zamijenio sveti Krševan. U skladu s tim je i spomenuti kratki sadržaj »Sigillum Iadere...« zamijenjen opširnim opisom¹⁹⁰.

Teško je sa sigurnošću slijediti mehanizam utjecaja koji je prvi po značenju u gradu izvršio na pojavu kulta sveca pokrovitelja grada. Neosporno je samo to da je utjecaj postojao. Ne ostavlja sumnje i druga činjenica: u uvjetima kad se u gradu učvršćuje kult sv. Krševana, autoritet samostana s njegovim imenom morao je rasti. Zato mi se čini neuvjerljivim mišljenje koje je izrazio V. Brunelli i nedavno ponovio N. Čolak da od XIII. stoljeća počinje »moralno i materijalno nazado-

¹⁸³ V. Brunelli, *Storia...*, str. 185—201.

¹⁸⁴ Constantine Porphyrogenitos *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik et R. J. H. Jenkins. Budapest. 1949, p. 138.

¹⁸⁵ N. Klaić, I. Petricioli, n. dj., str. 66.

¹⁸⁶ CD II, 248.

¹⁸⁷ I. Ostojić, je, na primjer, uvjeren da se Sv. Krševan krajem XII. st. »bio proglašen zaštitnikom grada« (I. Ostojić, *Benediktinci...*, II, str. 45.).

¹⁸⁸ Sofija Petricioli, *Kameni grbovi grada Zadra*, RIZ, 9 (1962), str. 359—372.

¹⁸⁹ S. Petricioli, n. dj., str. 365—367. Jedan od likova nije u kamenu, nego je napravljen na relikvijaru još u XII. st. (isto, str. 362).

¹⁹⁰ S. Petricioli, n. dj., str. 360, bilj. 3.

vanje samostana«. ¹⁹¹ Sve što smo saznali o djelatnosti sv. Krševana u XIII—XIV. st. pokazuje suprotno: ne nazadovanje, nego naprotiv sv. Krševan se učvršćuje u životu grada kao neophodna institucija. Eto to je bitno za prvi po značenju zaderski samostan u tima stoljećima.

Samostan je neophodan gradu — ta je tvrdnja točna i ne samo kad se tiče sv. Krševana. Druga po značenju zadarska opatija, Sv. Marija, nekoliko je stoljeća vršila u gradu veoma važnu funkciju gradskoga života: u njoj su se čuvali javni i privatni dokumenti. Već početkom XIII. st., prema podacima koje navodi V. Novak, ta je uloga Sv. Marije u dokumentima potvrđena. I građani Zadra i stranci mogli su prema već do tog vremena ustaljenom običaju davati na čuvanje svoje dokumente opatici Sv. Marije. Ona ih je pak čuvala u drvenom sanduku, kojem su ključevi bili u opatice i jedne od starijih redovnica — »dekan«. ¹⁹² Poslije je taj običaj fiksiran gradskim pravom i posebno kodifikacijom gradskih običaja koju je proveo knez Vitale Dandolo, a što je prethodilo statutu iz 1305. godine. U tome »grosso volume«, kako taj zbornik gradskih normi naziva samostanska kronika (»Descrizione . . . «), XVI. glava sadrži dopuštenje samostanu sv. Marije da čuva javne i privatne akte građana. Nakon sto godina o tome pravu Sv. Marije svjedoči poznati zadarski kroničar Pavao Pavlović. U svome »Memoriale« on zapisuje pod 27. studenog 1396. godine da se svi najvažniji gradski dokumenti (privilegia nostra et alia certa iura) čuvaju upravo u arhivu Sv. Marije, koji se nalazi pod svodom (sub volta) u prizemlju zvonika samostanske crkve. ¹⁹³

Tradicija se toliko ustalila da se pravo samostana da čuvaju gradske dokumente potvrđuje i 1458, i 1490. i 1624. god. Još u XVIII. st. autor spomenutog »Descrizione« govori da je »arhiv toga samostana veoma poznat zbog velikog broja značajnih veoma starih pergamena koje se s priličnim brojem starih knjiga, papških bula, državnih diploma i mletačkih ukaza čuvaju u četiri sanduka smještenu u dvorani kaptola«. ¹⁹⁴ Autor samostanske kronike bilježi da je samostan sv. Marije jedinstveno pohranište drevnih dokumenata u dalmatinskim gradovima, a zatim na drugom mjestu navodi i samostan sv. Krševana i na taj način dobijamo indirektan dokaz uloge koju je i on u tome imao. Ali prvi gradski arhiv u Zadru bila je bez sumnje opatija sv. Marije. ¹⁹⁵ Uloga samostana u sistemu gradskih institucija pokazuje se tako još na jednom području.

Mjesto koje je u životu Zadra zauzimao Sv. Krševan bilo bi objašnjivo, kad bi to bio krupan samostanski organizam s velikim brojem

¹⁹¹ V. Brunelli, Storia . . . str. 378—495; N. Čolak, Otpor . . . , str. 506.

¹⁹² V. Novak, Manastir sv. Marije — riznica hrvatske devetovekovne prošlosti, Zadarska revija, 1967, broj 2—3.

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Isti, str. 100, 101.

¹⁹⁵ E. Peričić, Samostan . . . , str. 24.

redovnika. Ali imamo ovdje zanimljivu okolnost: Sv. Krševanu opće nije velik samostan i, u svakom slučaju, nije najveći u Zadru.

Broj redovnika Sv. Krševana nije teško utvrditi prema redovito ponavljanim svjedočanstvima u Smičiklasovu zborniku. U njima se u pravilu govori o čitavu redovničkom kolektivu (*conventus totus*) i možemo biti sigurni da su svi članovi kolektiva spomenuti. Godine 1194. u samostanu se spominje 9 redovnika¹⁹⁶, godine 1248. — 5.¹⁹⁷ Godine 1254. spominje se opat s četiri podđakona, dva klerika i šest redovnika, ukupno 13 ljudi.¹⁹⁸ Godine 1277. uz opata navedeno je poimenično još 11 ljudi.¹⁹⁹ U studenom 1305. već ih je 17, uključujući opata, priora i mlađeg prepozita²⁰⁰ a u svibnju 1306. god. spominju se 3 starija i 10 običnih.²⁰¹ Promjena se, kao što vidimo, dogodila u samo pola godine, a zatim u idućih pet godina cifra ostaje ista, a navodi se 1311. godine.²⁰² Godine 1314. u Sv. Krševanu je 14 redovnika²⁰³, koji su jednoglasno bili protiv svoga starješine, a 1323. god. zajedno s vikarom (mjesto opata je upražnjeno), priorom i rizničarom samostan broji 11 ljudi.²⁰⁴

Tako vidimo da nikakvi ni politički ni ratni potresi nisu ozbiljno utjecali na broj redovnika jedinog muškog samostana u Zadru. Imamo pred sobom samostanski organizam, kojemu broj članova nije u skladu s ulogom koju ima u životu grada, što se uostalom odrazilo u svijesti građana. Usmena narodna predaja tvrdila je da je unutar stijena, Sv. Krševana živjelo i do osamdeset (!) redovnika.²⁰⁵ U Bizantu je, na primjer, veliki dio samostana imao od 6 do 20 redovnika²⁰⁶ i tek je na cijelom Atosu njihov broj dolazio do 700²⁰⁷, a najveći samostan imao je 120 redovnika. Ali treba samo pogledati podatke za druge zadarske samostane i vidjet ćemo da je u njima bilo više redovnika nego iza stijena Sv. Krševana. Tako je, prema podacima I. Ostojića, u Sv. Mariji 1388. i 1394. god. živjelo 20 redovnica, 1397. ih je 35, a 1402. i 1527. — 40, 1557. — 37 i tek je krajem XVII. st. broj pao na 4 redovnice.²⁰⁸ Naša provjera je pokazala da su te cifre karakteristične i za druge zadarske samostane osim sv. Krševana. Tako, čak i poslije pustošenja u opsadi 1345.—1346. god. samostan sv. Nikole ima 15 redovnica²⁰⁹ a u normalnom

¹⁹⁶ CD II, 268.

¹⁹⁷ CD IV, 369.

¹⁹⁸ CD IV, 556.

¹⁹⁹ CD VI, 226.

²⁰⁰ CD VIII, 110.

²⁰¹ CD VIII, 119.

²⁰² CD VIII, 295. Ovdje se više ne navode imena.

²⁰³ CD VIII, 367.

²⁰⁴ CD IX, 119, 120.

²⁰⁵ I. Ostojić, *Benediktinci... II*, str. 29. C. Bianchi, koji navodi tu cifru (*Zara cristiana*, I, 310, bez sumnje je bio pod utjecajem te tradicije.

²⁰⁶ R. Janin, *Le monachisme byzantine au moyen age*. *Revue des études byzantines*, 22, Bruxelles, 1964, str. 30. i d.

²⁰⁷ Ph. Meyer, *Die aHupturkunden für die Geschichte der Athoskloster*, Leipzig, 1894, str. 157.

²⁰⁸ I. Ostojić, *Benediktinci... II*, str. 78; E. Peričić, n. dj., str. 31.

²⁰⁹ CD XII, 429 (1347. godina).

periodu, na primjer 1337, broj doseže čak do 36 redovnica.²¹⁰ Isti broj redovnica — 15 — spominje se teške 1347. godine u samostanu sv. Dimitrija²¹¹ i postoje realne osnove da se pretpostavi da je za mirnih godina i ovdje broj redovnica isti kao i u Sv. Nikoli. A ta dva samostana pak ne možemo smatrati istaknutima.

Ali navodeći podatke o broju nastanjenih u drugim zadarskim samostanima, ulazimo u sferu demografskih problema. Radi se o tome da su svi ti samostani — sv. Marije, Nikole, Dimitrija, a također i sv. Platona — ženski. Muški benediktinski samostan u Zadru je samo jedan. Na taj način, uz približno desetoricu — petnaesticu redovnika benediktinaca u gradu je oko sto — sto dvadeset redovnica istoga reda. Toj je činjenici potreban komentar.

Mali broj redovnika Sv. Krševana može se objasniti uz pomoć nekoliko okolnosti, između ostalog i nastojanjem da se ograniči broj sudionika u tako utjecajnoj crkvenoj instituciji.²¹² S pravom možemo reći i da, bez sumnje, u gradskog stanovništva nije postojao interes za život u samostanskim zidinama. Već smo spomenuli pojavu neznatnog omjera plebsa u srednjevjekovnim dalmatinskim gradovima. Osiromašeni i bijedni ljudi iz grada relativno su lako nalazili zaradu na prigradskim posjedima. Ostajali su stanovnici grada; u dalmatinskim je gradovima zemljodjelskog življa uvijek bilo dovoljno. Ali su od bijednog života bili izbavljeni.²¹³ Zato je i muškaraca koji bi nastojali osloboditi se teškoća zaređenjem u gradovima bilo relativno malo.

Drukčije je bilo sa ženama. Dalmacija nije ostala po strani od općevropske pojave — postupna porasta stanovništva u XII.—XVIII. st.²¹⁴ Porast gradskog življa uvjerljiv je odraz toga procesa. Uz to u gradovima sex ratio (ili odnos broja muškaraca prema broju žena) možda i nije bio velik²¹⁵, ali je zato od bitnog značenja drugi faktor: velik postotak stanovnika koji nisu zasnivali brak. Možemo smatrati da je iznosio polovicu.²¹⁶ I ako su neoženjeni muškarci nalazili mjesto u gradskom životu, za žene je to bilo znatno teže. Pučanke — kćeri obrtnika, mornara, zemljodjelaca — još su i nalazile mjesto u gradskom životu, na primjer kao prodavačice. Zabilježeno je da je sudjelovanje dalmatinskih građanki u trgovini jedan od oblika društvene emancipacije²¹⁷, a to je bilo

²¹⁰ CD X, 344—346.

²¹¹ CD XI, 428.

²¹² Ograničenja broja redovnika bila su i u samostanima drugih gradova. O Splitu, na primjer, v. G. Novak, *Povijest Splita*, I.

²¹³ M. M. Freidenberg, *Derevnja* . . . , str. 196.

²¹⁴ R. Mols, *Introduction à la démographie historique del villes d'Europe du XVIe au XVIIIe*, 1955; J. C. Russel, *Late ancient and medieval population*, Philadelphia, 1958.

²¹⁵ Prema J. Russelu je, na primjer, u Firenci u XIV. st. taj odnos iznosio 115:100 i što je grad bio veći to je taj odnos bio manji (J. C. Russel, n. dj., str. 12, 13).

²¹⁶ J. C. Russel, n. dj., str. 18, 19.

²¹⁷ J. Stipišić, *Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva Sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest*. *Zadarska revija*, Zadar. 1967, broj 2—3 str. 185.

značajno. Mogućnosti pak žena iz patricijskih sredina bile su ograničene, odlazak u samostan ovdje je kao i svuda u Evropi bio često jedini način da se riješe porodični problemi. Eto zašto u trenutku kada porast gradskog življa u Dalmaciji postaje osjetan primjećujemo odlazak većeg broja žena u samostane. To se prije svega odrazilo u osnivanju samostalnih ženskih samostana. Odrazio se taj proces i u odlasku žena u muške opatije. U drugim se evropskim zemljama to odrazilo i u stvaranju dvojnih, tj. muških i ženskih, samostana (Doppelkloster).²¹⁸ U literaturi nalazimo mišljenje da dva najveća zadarska samostana — Sv. Krševan i Sv. Marija — i jesu takav »dvojni samostan«, ali sa samostalnom upravom i posjedima.²¹⁹ Ali u drugim zadarskim samostanima vidimo malo drukčiju situaciju.

Godine 1237. izvjesna Bela, kći Vučine, daje svoje vlasništvo Sv. Krševanu i sama se tamo zareduje. Samostan se obvezuje da će je hraniti, odijevati, obuvati, davati krov, »kao i ostalim sestrama« (prored moj — M. F.).²²⁰ Znači Bela nije prva žena u muškom samostanu; vjerojatno je bila konversa, iskušeničica. Naime, građanka Stana, kći Jurja, koja se zaredila 1239. godine, izravno saopćava da je postala konversa (ut me regulam beati Benedicti habet predicto monasterio in conversam).²²¹ Postojanje iskušeničica u samostanu široko je raširena praksa²²², u dokumentima se često spominju opat »s redovnicima i konversima«²²³, ali kako se objašnjava postojanje žena konversa u muškom samostanu?

Nije isključeno da su izvjesnu ulogu u tome imale i religiozne pobude i pijetet: čak i u tako neznačajnoj ulozi biti u glavnoj gradskoj opatiji smatralo se čašću. Ali su još važnije, po našem mišljenju, bile pobude imovinske i socijalne prirode. Obratimo pažnju u vezi s tim da u Zadru postoji samo jedan samostan za žene iz nižeg staleža, za pučanke. To je samostan sv. Katarine.²²⁴ Istina, njegov pučki karakter ne potvrđuje nijedan izvor i moramo se ovdje osloniti samo na crkvenu tradiciju, poznatu poznavaočima gradske samostanske povijesti.²²⁵ Svi ostali su samostani određeni za udove i uglavnom kćeri iz patricijskih porodica. Ponavlja se tako već spomenuta zakonitost: pučanke uspješnije nalaze mjesto u životu grada nego žene iz aristokratskih porodica. Ovim potonjima ništa ne preostaje nego da traže duhovnu utjehu među samostanskim stijenama i ta nam činjenica još jedanput može poslužiti kao primjer tužne sudbine djevojaka iz plemićkog staleža. Imovinski interesi i staleška čast, čini se, osudili su ih na neveseli život u samostanskim stijenama. Ali u sudbini redovnica-vlaselinki opažamo još jednu

²¹⁸ H. E. Feine, n. dj.

²¹⁹ V. Novak, Zadarski kartular..., s. 46.

²²⁰ CD IV, 21.

²²¹ CD IV, 73.

²²² I. Ostojić, Benediktinci..., I.

²²³ CD IV, 359, 360 (1248); 556 (1254).

²²⁴ I. Ostojić, Benediktinci..., II, str. 90—92.

²²⁵ C. Bianchi, Zara cristiana, I, str. 441, 442.

pažnje vrijednu okolnost. Predodređena im sudbina, redovništvo, na zanimljiv način odražava bliske veze samostana i vladajućeg staleža u gradu.

Ne zaboravimo da se taj sloj najpotpunije utjelovio u organizaciji uprave, upravo u onoj *communitas* koja se smatrala oličenjem nobiliteta. Zato je potpuno zakonit priliv žena iz aristokratske sredine u samostane. I čak je opravdano i to što gradske opatije postaju zaštitnici plemstva. Modificiran izraz onog istog gospodstva patricijata u životu grada koje u najpotpunijem vidu pratimo u aristokratskom režimu srednjovjekovnog dalmatinskog grada. A to su dugo osjećali i sami suvremenici tih događaja.

Godine 1577, kad je komunalna autonomija gradova uglavnom bila već prošlost, u Splitu je izbio konflikt između Velikog gradskog vijeća i nadbiskupa Foconiusa. Ovaj je pokušao spojiti glavne ženske samostane u gradu, samostan sv. Benedikta i samostan sv. Marije de Taurello, što je izazvalo negodovanje particija. Patriciji su se obratili vladi Republike s odlučnim protestom, nazivajući oba samostana svojom »posljednjom utjehom« i pozivajući se na stare komunalne (prorednoj — M. F.) privilegije.²²⁶ Povezanost grada s postojanjem samostana gradska je aristokracija dosta jasno osjećala.

Nije stoga čudo da aktivno ugrožavanje slobode i samostalnosti gradskih samostana počinje upravo onda kad prestaje autonomija samoga grada. Nekoliko desetljeća nakon ulaska Mlečana u Zadar prestaje i samostalnost najveće zadarske opatije: godine 1447. papa nanosi Sv. Krševanu težak udarac, daje ga pod upravu kardinalu-đakonu Petru Barbo.²²⁷ Od toga vremena uloga opatije u životu grada, koja je bila predmet našega razmatranja, postepeno nestaje.

Pokušali smo rasvijetliti bit veza grada i samostana koji nastaje unutar gradskih bedema. Vidjeli smo da među gradskim opatijama nije teško uočiti jednu koja s gradom ima odnose drukčije od ostalih. Dok većina samostana nastaje potčinjavajući se općeevropskim zakonitostima crkvenog života posljednje trećine XI. st. ovaj se samostan osniva znatno prije, očito zato jer to odgovara potrebama evolucije grada. Upravo zato gradska općina najaktivnije sudjeluje u njegovu stvaranju.

Interesantno je da se i gospodarska povijest samostana podudara s osobinama gradskog ekonomskog razvoja i u ranom periodu kada grad živi od obrta i poslije, kada u XIII. st. Zadar počinje aktivno uvođiti kolonat i mijenjati okolni agrarni pejzaž. Ali će najkarakterističnija u toj vezi biti iznenađujuća umješnost komune u poslove samostana sv. Krševana i obratna veza — sudjelovanje opatije u svima poslovima

²²⁶ G. Novak, Povijest Splita, II, str. 364.

²²⁷ G. Praga, Lo »Scriptorium« ... Archivio storico per la Dalmazia, anno VII, fasc. 39, p. 141, 142; I. Ostojić, Benediktinci ..., II, str. 49, 50.

gradskog kolektiva. Ta je veza tako bliska da nam to daje dovoljno osnova da u tom glavnom zadarskom samostanu, upravo u samostanu, a ne u nadbiskupiji, vidimo jedan od najvažnijih elemenata gradske organizacije. Formalno ne ulazeći u njezin sastav, ali podržavajući tu organizaciju »sa strane«, dajući joj blagoslov svoga zaštitnika, samostan proširuje mogućnosti gradske komune i izvan običnih administrativnih okvira.

Pri tome ne dotičemo imovinske i zemljišne veze samostana i grada, a ni one mogućnosti koje samostan daje građanima za pohranjivanje njihova vlasništva pod njegovim pokroviteljstvom. Samostan nastupa kao snaga koja ne samo koncentrira posjede nego i konsolidira građane. Uz to postavši dodatni, »vanjski« organ patricijske komune, samostan je bio najbliži upravo plemstvu. Nije slučajno da naporedo s glavnim gradskim samostanom, najčešće muškim (sv. Krševan u Zadru, sv. Stjepanu u Splitu) neizostavno nastaje i drugi (zadarska sv. Marija, splitski sv. Benedikt), u kojem će tolike vlastelinke nalaziti utočište tokom nekoliko stoljeća.

THE MONASTERY OF ST. KRŠEVAN IN ZADAR
IN X—XIV.th Cent.

S u m m a r y

The author tries to inform about the relations of the community of Zadar and its monastery built within its walls. Among the city's abbeys it is one having different relations to the community from the others. Most of the monastery develops in accordance to general rules of European church life late in the XI. Century. The monastery of St. Krševan is founded earlier owing to the needs of the city's development. Therefore the community is active in its foundation and development. The economic history of the monastery develops in accordance to the peculiarities of the city's economic development in the period when the city is living on the artisanate and later in the XIIIth Century when the rising colonate changes the surrounding landscape. A characteristic trait is that the community acts in the administration of this monastery and also the role of the abbey in the municipal administration. This was a close collaboration, so in the monastery and not the archdiocese an important factor of the municipal organisation can be focused. The monastery does not formally act in the municipal administration, but it does sponsor it and also preconise by his patron and by these means the competence of the community exceeds by far the routine administrative means. So the monastery is a consolidating factor in the city; amassing also a number of possessions. Being an external organ of the patrician community this monastery acts as an organ of the nobility. It is not by accident that after the foundation of a male monastery (St. Krševan in Zadar, St. Stjepan in Split) also a female one (St. Marija in Zadar and St. Benedict in Split) is founded, where patrician daughters will stay in course of a number of centuries.